

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑΣ

Κωνσταντίνος Στεργιόπουλος

«Η Θεία Ευχαριστία κατά τις Αποστολικές
Διαταγές»

Διπλωματική Εργασία που υποβλήθηκε στο Τμήμα
Κοινωνικής Θεολογίας και Θρησκευολογίας της
Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών

Επιβλέπων Καθηγητής: Dr Γ. Ν. Φίλιας

ΑΘΗΝΑ 2024

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το έργο των Αποστολικών Διαταγών αποτελείται από οκτώ βιβλία εκ των οποίων το σπουδαιότερο είναι το όγδοο, στο οποίο υπάρχει ολόκληρη η Θεία Λειτουργία που απηχεί τη λειτουργική ζωή της Αντιόχειας της Συρίας, όπως τη βίωνε ο πιστός λαός στα τέλη του 4ου αιώνα. Στη Θεία Λειτουργία ενυπάρχει το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, όπως υπάρχει σε όλες ανεξαιρέτως τις Θείες Λειτουργίες, όπου παρίσταται και ενεργεί ο ίδιος ο Χριστός. Ο Θεός κατόπιν ικεσιών και παρακλήσεων καταπέμπει το Άγιο Πνεύμα για να μεταβάλλει τον άρτον και τον οίνον σε Σώμα και Αίμα του Χριστού.

Λέξεις κλειδιά: Αποστολικές Διαταγές, Θεία Λειτουργία Αποστολικών Διαταγών, Θεία Ευχαριστία Αποστολικών Διαταγών

ABSTRACT

The work of the Apostolic Constitutions consists of eight books, the most important of which is the eighth. In this book, there is the entire Divine Liturgy that reflects the liturgical life of Antioch in Syria, as experienced by the faithful people at the end of the 4th century. The Divine Liturgy contains the mystery of the Holy Eucharist, as it exists in all Divine Liturgies without exception, where Christ Himself is present and active. Through supplications and prayers, God sends down the Holy Spirit to transform the bread and wine into the Body and Blood of Christ.

Key Words: Apostolic Constitutions, Divine Liturgy of the Apostolic Constitutions, Holy Eucharist of the Apostolic Constitutions

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σελ. 5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ. 8
(Α) Κείμενο και περιεχόμενο των Αποστολικών Διαταγών	σελ. 8
(Β) Γενική αναφορά στη διδασκαλία των Αποστολικών Διαταγών	σελ. 16
Μέρος Πρώτο: Η θεία Λειτουργία	σελ. 26
Κεφάλαιο Α΄: Συνοπτική ιστορική αναφορά για τη θεία Λειτουργία στο έργο των Αποστολικών Διαταγών και τη χρήση της μέσα στην Εκκλησία.	σελ. 26
Κεφάλαιο Β΄: Δομή της Λειτουργίας σύμφωνα με το σχεδιάγραμμα των Αποστολικών Διαταγών	σελ. 31
α) Συνοπτική αναφορά στο σχεδιάγραμμα της θ. Λειτουργίας και στην τάξη της ευχαριστιακής τελετουργίας	σελ. 31
1. Η θεία Λειτουργία στο Β΄, 57, 2-21	σελ. 31
2. Η θεία Λειτουργία στο Η΄, 5, 9- 15, 10	σελ. 31
β) Επιμέρους παρατηρήσεις επί της δομής	σελ. 35
Μέρος Β: Οι ευχαριστηριακές μαρτυρίες των Αποστολικών Διαταγών και η ανάλυσή τους	σελ. 44
Κεφάλαιο Α΄: Βιβλική θεολογική προσέγγιση	σελ. 44
Κεφάλαιο Β΄: Επιμέρους θεολογικές αναλύσεις	σελ. 51
Συμπεράσματα	σελ. 68
ΠΗΓΕΣ:	σελ. 74
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ. 74
Α) Ελληνόγλωσση	σελ. 74
Β) Ξενόγλωσση	σελ. 79

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

«Θεού φυτεία η Καθολική Εκκλησία και αμπελών αυτού εκλεκτός οι πεπιστευκότες εις την απλανήν Θεοσεβείαν αυτού, οι την αιώνιον καρπούμενοι δια πίστεως βασιλείαν αυτού, δύναμιν αυτού ειληφότος και μετουσίαν Αγίου Πνεύματος, ωπλισμένοι δια Ιησού και ενστερνισμένοι τον φόβον αυτού, ραντίσματος μέτοχοι του τιμίου και αθώου αίματος του Χριστού και παρησίαν ειληφότες τον Παντοκράτορα Θεόν Πατέρα καλείν συγκληρονόμοι και συμμετοχοι του ηγαπημένου παιδός αυτού· ακούσατε διδασκαλίαν ιεράν, οι αντεχόμενοι της επαγγελίας αυτού εκ προστάγματος του Σωτήρος, ομοστοίχως τας ενδόξους φθογγαίς αυτού».

Με αυτά τα καλλιεπή λόγια ξεκινά ο άγνωστος λόγιος συγγραφέας τη διδασκαλία των Αποστολικών Διαταγών με αποδέκτες κληρικούς και πιστούς που «φλέγονται» από την επιθυμία να είναι «Πρωτοπανηγυριώτες» τη μεγάλη εκείνη μέρα που ο Χριστός θα τους χαρίσει την ανέσπερο κοινωνία με τον Θεό Πατέρα Του.

Το έργο των Αποστολικών Διαταγών αποτελείται από οκτώ βιβλία εκ των οποίων το σπουδαιότερο είναι το όγδοο, στο οποίο υπάρχει ολόκληρη η θεία Λειτουργία που απηχεί τη λειτουργική ζωή της Αντιόχειας της Συρίας, όπως τη βίωνε ο πιστός λαός στα τέλη του 4^{ου} αιώνα. Στη θεία Λειτουργία ενυπάρχει το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας, όπως υπάρχει σε όλες ανεξαιρέτως τις θείες Λειτουργίες, όπου παρίσταται και ενεργεί ο ίδιος ο Χριστός. Ο Θεός κατόπιν ικεσιών και παρακλήσεων καταπέμπει το Άγιο Πνεύμα για να μεταβάλλει τον άρτον και τον οίνον σε Σώμα και Αίμα του Χριστού.

Η παρούσα διπλωματική εργασία, ολοκληρώθηκε με την αμέριστη συμπαράσταση του επιβλέποντος καθηγητή της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Δρος κ. Γ. Ν. Φίλια, ο οποίος κατηύθυνε τα πνευματικά μου «βήματα» για να αποκτήσω θεολογική «σκέψη» και για αυτό τον ευχαριστώ

εκ βάθους καρδίας. Επίσης ευχαριστώ όσους μας δίδαξαν κατά τα τρία εξάμηνα του μεταπτυχιακού για τις πολύτιμες γνώσεις που μας μεταλαμπάδευσαν.

Αθήνα

Κωνσταντίνος Στεργιόπουλος

Ιανουάριος 2024

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

ΒΕΠΕΣ: Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικῶν Συγγραφέων

ΘΗΕ: Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία

LQF: Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen

NRT: Nouvelle Revue Theologique

PG: Patrologia Graeca

RHE: Revue d'Histoire ecclésiastique

SC: Sources Chrétiennes

TH: Théologie Historique

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

(Α) Κείμενο και περιεχόμενο των Αποστολικών Διαταγών

Με τον πλήρη τίτλο «Διαταγαί ή Διατάξεις των Αγίων Πανευφήμων Αποστόλων»¹ φέρεται ένα σύγγραμμα που περιέχει συλλογή με διδαχές και διατάξεις, που αφορούν στην τάξη, στο βίο και στη λατρεία της Εκκλησίας. Το έργο δημιουργήθηκε ως συμπίλημα προηγούμενων έργων στην Αντιόχεια περί το 380 μ.Χ. Το ψευδεπίγραφο αυτό κείμενο² έχει χαρακτήρα κανονιστικό και δίνει εντολές και οδηγίες, δήθεν από τους Αποστόλους³, σε κληρικούς και λαϊκούς⁴. Περιλαμβάνει συλλογές κανονισμών και εκκλησιαστικών διατάξεων, οδηγιών και παραινήσεων, που αναφέρονται στην εγκατάσταση επισκόπων, τη θεία Λατρεία, την τέλεση των Μυστηρίων, το βίο των Χριστιανών και γενικά σε θέματα που απασχολούσαν την Εκκλησία κατά τους πρώτους αιώνες⁵. Ανακεφαλαιώνει κυρίως τη θ. Λειτουργία της Αντιοχειανής Εκκλησίας⁶.

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Φουντούλη, ο άγνωστος συγγραφέας χρησιμοποίησε το ψευδώνυμο «Κλήμης επίσκοπος Ρώμης», περισσότερο από μετριοφροσύνη. Για τον λόγο αυτό ο τίτλος του έργου συμπληρώνεται με το όνομα του Κλήμεντος, που όμως, δεν είναι ο συγγραφέας του έργου⁷.

Το σύγγραμμα, σύμφωνα με την παράδοση, διαιρείται σε οκτώ βιβλία και αποτελείται από τρία τμήματα. Το πρώτο τμήμα στηρίζεται αποκλειστικά

---

¹Π. Χρήστου (1964), «Διαταγαί Αποστόλων», ΘΗΕ, τόμ. 4, (Αθήνα: έκδ. Αθ. Μαρτίνου), στήλη 1181. Ε. Θεοδώρου (1979), *Μαθήματα Λειτουργικής Α'*, Αθήνα: έκδ. Πανεπιστημίου Αθηνών, σ. 179.

² J. Schoeps (1949), *Theologie und Geschichte des Judenchristentums*, Tubingen, σ. 457-479.

³ *Διαταγαί Αποστόλων*, 1,1, PG 1, 557A (=SC 320,102): *Οι απόστολοι και οι πρεσβύτεροι πάσι τοις εξ εθνών πιστεύσασιν επί τον Κύριον Ιησούν Χριστόν· χάρις υμίν και ειρήνη από του παντοκράτορος Θεού δια του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού πληθυνθείη εν επιγνώσει αυτού.*

⁴ Σ. Παπαδόπουλου (1999), *Πατρολογία Β'*, Αθήνα: εκδ. Γ. Γκέλμπεσης, σ. 438.

⁵ Γ. Θραψανιάτη (2009), «Οι Αποστολικές Διαταγές και οι πηγές τους», στο *Γρηγόριος Παλαμάς*, 92 (Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου), τεύχ. 826, σ. 31.

⁶ Γ. Φίλια (1996), *Το βάπτισμα κατά τις λειτουργικές πηγές της Αντιοχειανής Εκκλησίας*, Αθήνα, σ. 33.

⁷ Ι. Φουντούλη (1986), «Η θεία Λειτουργία των Αποστολικών Διαταγών», στο *Λειτουργικά Θέματα Ε'*, Θεσσαλονίκη, σ. 13.

στην «Διδασκαλία των Αποστόλων»⁸. Στο τμήμα αυτό περιέχονται τα βιβλία 1-6. Γίνονται γενικές παραινέσεις, για την ανάγνωση της Γραφής, για την αποφυγή της εθνικής λογοτεχνίας και περί της αρμονικής οικογενειακής συμβίωσης.

Στο δεύτερο βιβλίο των *Αποστολικών Διαταγών*, γίνεται λόγος για τα προσόντα των επισκόπων. Τονίζεται ότι πρέπει να είναι επιεικείς με αυτούς που αμαρτάνουν, να δέχονται την τιμή προς το πρόσωπό τους, να φροντίζουν για τη λύση δικαστικών διαφορών και, τέλος, να μεριμνούν περί της διαγωγής των λαϊκών και κληρικών. Το τρίτο βιβλίο αναφέρεται στις χήρες και στους κληρικούς. Το τέταρτο αναφέρεται στα ορφανά. Το πέμπτο αναφέρεται στους μάρτυρες και το μαρτύριο. Τέλος, το έκτο βιβλίο κάνει λόγο σχετικά με τις αιρέσεις και τα σχίσματα.

Στο πρώτο αυτό τμήμα των *Αποστολικών Διαταγών*, όπως τονίζει και ο μακαριστός μητροπολίτης Παραμυθίας και Φιλιατών κυρός Αθηναγόρας, έχει ως πηγή του την *Διδασκαλία των Αποστόλων*⁹. Στο δεύτερο τμήμα του περιέχεται το έβδομο βιβλίο. Το βιβλίο αυτό ομιλεί περί των δύο οδών, των εκκλησιαστικών λειτουργιών και περί της τελέσεως των Μυστηρίων. Επιπλέον θα μπορούσε κάποιος να διαπιστώσει ότι στηρίζεται στην *Διδαχή των Αποστόλων*¹⁰. Αναφέρεται διεξοδικά στη θεία Ευχαριστία και περισσότερο στο Βάπτισμα¹¹.

---

⁸ Ο πλήρης τίτλος του συγγράμματος είναι «Καθολική διδασκαλία των δώδεκα Αποστόλων και Αγίων μαθητών του Σωτήρος ημών» και περιέχει συλλογή από κανόνες και οδηγίες. Ο συγγραφέας είναι άγνωστος και συντάχτηκε περίπου στα μέσα του Γ' αιώνα. Γράφτηκε πρωτότυπα στην ελληνική, αλλά χάθηκε το κείμενο, μπορεί όμως να ανασυγκροτηθεί, μέσα από τις *Αποστολικές Διαταγές*. Βλ. Σ. Παπαδόπουλου (1999), *Οπ.π.*, σ. 380 κ.ε.

⁹Α. Ελευθερίου, μητρ. Παραμυθίας και Φιλιατών (1933), «Νεώτεροι απόψεις περί της διδασκαλίας, διδαχής και Αποστολικών Διαταγών», στο *Εκκλησιαστικός Φάρος* 32, 325-358.

¹⁰ Αρχαϊκή συλλογή (πιθανόν προς το τέλος του Α' αιώνα), που είχε σκοπό να θέσει υπ' όψιν των χριστιανών ορισμένες αποστολικές διατάξεις, για την κατήχηση, την τέλεση των Μυστηρίων, τη διοίκηση της Εκκλησίας κ.λπ. (βλ. Παν. Χρήστου, *Οπ.π.*, στήλη 1199). Το σημαντικότερο σημείο της *Διδαχής* είναι η απόδειξη ότι η Εκκλησία

Οι δύο οδοί που αναφέρονται στο βιβλίο, είναι οι δύο δρόμοι της ζωής και του θανάτου. Στην οδό της ζωής σύμφωνα με τον Παναγιώτη Χρήστου¹², αναφέρεται σε εβδομήντα παραγγέλματα. Εξηγεί για το ποιες πράξεις πρέπει να γίνονται αλλά και ποιες πράξεις να αποφεύγονται. Στην οδό του θανάτου, αναφέρει περιπτώσεις σφαλμάτων και αμαρτιών. Τονίζει επίσης την πειθαρχία στη χριστιανική κοινότητα και τελειώνει το κείμενο με εσχατολογικά θέματα¹³.

Το τρίτο τμήμα περιλαμβάνει το όγδοο βιβλίο, που είναι και το σπουδαιότερο. Αντλεί το υλικό του από την «Αποστολική παράδοσιν»¹⁴ και από άλλες πηγές. Παρουσιάζει τη λειτουργική πράξη της Αντιόχειας, των τριών βαθμών της ιεροσύνης, δηλαδή Επισκόπου, Πρεσβυτέρου, Διακόνου, καθώς και διάφορες χειροθεσίες. Τα τμήματα του κειμένου εισάγονται ως εντολές των Αποστόλων και αυτές μεταδίδονται ξανά, δήθεν μέσω του Κλήμεντος Ρώμης, όπως προαναφέρθηκε. Εξαιρετική σημασία έχει η χειροτονία του Επισκόπου, γιατί εκεί καταγράφεται ολόκληρη η θεία Λειτουργία¹⁵. Στο τελευταίο τμήμα τού όγδοου Βιβλίου έχουν προστεθεί 85 Αποστολικοί Κανόνες¹⁶. Οι κανόνες αυτοί, αντιγράφουν εν μέρει τις αποφάσεις της Αντιόχειας (341) και της Λαοδικείας (μεταξύ 343 και 381). Μερικοί από τους κανόνες αυτούς καθορίζουν γενικά καθήκοντα των χριστιανών, αλλά οι περισσότεροι αναφέρονται στην κατάσταση και τα έργα των κληρικών¹⁷. Στον 85^ο κανόνα καταχωρίζονται τα

περνούσε από την εποχή των Αποστόλων και των χαρισματούχων στην εποχή των μόνιμων ποιμένων της (Επίσκοποι). Βλ. Σ. Παπαδόπουλου (1999), *Οπ.π.*, σ. 171-172.

¹¹ *Οπ.π.*, σ. 438.

¹² Π. Χρήστου (1978), *Ελληνική Πατρολογία*, Β', Θεσσαλονίκη, σ. 25.

¹³ M. Metzger (1985), *Les Constitutions Apostoliques* 1-3, SC 320, Paris, σ. 15-17.

¹⁴ Λειτουργικοκανονική συλλογή, συγκροτήθηκε περί τα μέσα του Β' αιώνα, κυκλοφορούσε στα χρόνια του Ιππολύτου και απηχούσε την εκκλησιαστική κατάσταση της συριακής και αλεξανδρινής Εκκλησίας. Βλ. Σ. Παπαδόπουλου (1999), *Οπ.π.*, σ. 377, 378.

¹⁵ *Οπ.π.*, σ. 441.

¹⁶ Γ. Κοτσώνη (1964), «Κανόνες Αποστολικοί», *ΘΗΕ*, τόμ. 7, Αθήνα: Εκδ. Αθ. Μαρτίνου, σ. 302.

¹⁷ Π. Χρήστου (2005), *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, Τόμ Α', Θεσσαλονίκη: έκδ. Κυρομάνος, σ. 33.

κανονικά βιβλία, εκτός από την Αποκάλυψη, τα βιβλία της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης. Συμπεριλαμβάνονται, επίσης, τα βιβλία των Μακκαβαίων, δύο Επιστολές του Κλήμεντος Ρώμης και οι Διαταγές Αποστόλων του ίδιου συγγραφέα. Τέλος, η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος (692) ενέδωσε τις Διαταγές των Αποστόλων με οικουμενικό κύρος με βάση τον 2^ο κανόνα της, χωρίς βέβαια να υιοθετήσει την αποστολική τους προέλευση¹⁸.

---

¹⁸ Σ. Παπαδόπουλου (1999), *Οπ.π.*, σ. 441.

«Κανών Β': Έδοξε δε και τούτο τη αγία ταύτη συνόδω κάλλιστά τε και σπουδαιότατα, ώστε μένειν και από του νυν βεβαίους και ασφαλείς, προς ψυχών θεραπείαν και ιατρείαν παθών, τους υπό των προ ημών αγίων και μακαρίων Πατέρων δεχθέντας και κυρωθέντας, αλλά μην και παραδοθέντας ημίν ονόματι των αγίων και ενδόξων Αποστόλων ογδοήκοντα πέντε κανόνας. Επειδή δ' εν τούτοις τοις κανόνσιν εντέταλται δέχεσθαι ημάς τας των αυτών αγίων Αποστόλων δια Κλήμεντος Διατάξεις, αις τισι πάσαι υπό των ετεροδόξων επί λύμη της εκκλησίας νόθα τινά και ξένα της ευσεβείας παρενετέθησαν, το ευπρεπές κάλλος των θείων δογμάτων ημίν αμαυρώσαντα· την των τοιούτων Διατάξεων προσφόρος αποβολήν πεποιήμεθα προς την του χριστιανικωτάτου ποιμνίου οικοδομήν και ασφάλειαν, ουδαμώς εγκρίνοντες τα της αιρετικής ψευδολογίας κυήματα, και τη γνήσια των Αποστόλων και ολοκλήρω διδαχή παρενείροντες»,

<https://www.impantokratoros.gr/E0FB2B98.el.aspx>. Στον 2ο κανόνα της «Πενθέκτης απαντά ή διατύπωση «Κανόνες επ' ονόματι των Αγίων Αποστόλων», κάτι το οποίο δείχνει την ιστορική εξέλιξή τους, ως και το ότι είναι πνευματέμφοροι, αλλά δεν ανήκουν – ως προς τη διατύπωσή τους – στους Αγίους Αποστόλους. Ωστόσο, οι Αποστολικοί Κανόνες δεν αποτυπώθηκαν εφ' άπαξ, αλλά έτυχαν επεξεργασίας σε αλληπάλληλες ιστορικές στιγμές και συνθήκες. Όπως διαπιστώνεται από τις 117 και 137 «Νεαρές» του Ιουστινιανού, έγιναν διορθώσεις και δόθηκαν ερμηνείες στους Αποστολικούς Κανόνες. Αυτοί απηχούν την παράδοση των τριών πρώτων αιώνων, της αποκαλούμενης αποστολικής εποχής, και έχουν διασωθεί στις βασικές Κανονικές Συλλογές μας, όπως λ.χ. στο «Πηδάλιον» του Αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτου. Βέβαια, οι παλαιότερες συλλογές των Κανόνων δεν περιέχουν πάντα τον ίδιο αριθμό Κανόνων. Το κείμενο των Κανόνων των Αγίων Αποστόλων μας έρχεται μέσα από χειρόγραφα και διάφορες συλλογές. Η καθεμιά ορίζει και διαφορετικό αριθμό, από τον 50^ο μέχρι τον 85^ο. Τελικά, παγιώθηκαν στον αριθμό 85, σύμφωνα με την Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδο, η οποία έλαβε υπ' όψιν της το έργο-συλλογή του Ιωάννου του Σχολαστικού (του 550) και το 8^ο βιβλίο και το 47^ο κεφάλαιο του έργου «Αποστολικές Διαταγές», Γρ. Παπαθωμάς (2015), *Εισαγωγή στις πηγές της κανονικής παραδόσεως της Εκκλησίας*, σ. 5 http://opencourses.uoa.gr/modules/document/file.php/THEOL3/%CE%94%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CE%BA%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%20%CE%A0%CE%B1%CE%BA%CE%AD%CF%84%CE%BF/%CE%A3%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%B9%CF%8E%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82/pdf/%CE%9A%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%94%CE%AF%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%BF_b.pdf

Στις *Διαταγές των Αποστόλων* αναφέρεται διεξοδικά και η σχέση των γυναικών με το ιερατείο. Το συγκεκριμένο θέμα απασχόλησε την Εκκλησία από τον πρώτο χιόλας αιώνα. Ο αποκλεισμός τους από την ιεροσύνη ήταν κοινή συνείδηση, η οποία απέρρεε από την αποστολική παράδοση και πιο συγκεκριμένα από τη διδασκαλία του αποστόλου Παύλου¹⁹. Στην εκκλησιαστική συνείδηση η χειροτονία των γυναικών αποδοκιμάστηκε ως αιρετική και τα επιχειρήματα κατεγράφηκαν και στις *Αποστολικές Διαταγές*²⁰: *Εί δε εν τοις προλαβούσι διδάσκειν αὐταῖς οὐκ επιτρέψαμεν, πως ιερατεύσαι ταύταις παρά φύσιν τις συγχωρήσει;*²¹.

Επίσης, διακρίνει τη διακονία, σε διακονία του διακόνου στο έργο του Χριστού και σε διακονία της διακονίσσης στο έργο του Αγίου Πνεύματος. Εκφράζει, δηλαδή, τη διάκριση της αποστολής του άντρα και της γυναίκας στον λειτουργικό ρόλο της Εκκλησίας. Έτσι έχουμε το θεσμό των Διακονισσών, ο οποίος συνδέθηκε με τις χαρισματούχες γυναίκες για το ποιμαντικό έργο της Εκκλησίας, χωρίς όμως να υποδηλώνει και τις διακόνισσες στην πρώτη βαθμίδα της ιεροσύνης²².

Οι *Αποστολικές Διαταγές* υπογραμμίζουν ότι *φυλάττειν τας θύρας και εξυπηρετίσθαι τους πρεσβυτέρους εν τω βαπτίζεσθαι τας γυναίκας δια το ευπρεπές*²³. Η επιλογή των διακονισσών γινόταν κατόπιν δοκιμασίας και απαιτούσε αρετές και ήθος από εκείνες καθώς και καθαρές από παντός

---

¹⁹ Το λαλείν επ' εκκλησίαις, το διδάσκειν και το αυθεντείν αντρός (Α' Κορ. 12, 34. Τιμ. 2, 12).

²⁰ Οὐκ επιτρέπουμε οὖν γυναίκα διδάσκειν ἐν ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ μόνον προσεύχεσθαι καὶ τῶν διδασκάλων νπακούειν... Εἰ γάρ ἦν ἀναγκαῖον γυναίξί διδάσκειν, αὐτός ἀν ἐκελεύσε πρώτος καὶ ταύταις συν ἡμῖν κατηχεῖν τὸν λαό (βλ. Β. Φειδά (1994), *Εκκλησιαστική Ἱστορία*, Α', Αθήνα, σ. 211).

²¹ *Αποστολικαὶ Διαταγαί*, 3,9, PG 1, 781 (SC 329), σ. 144. Ε. Αρτέμη (2014), «Ἡ θέση τῆς γυναίκας στὴν Ἐκκλησία μέσα ἀπὸ τὰ πατερικά κείμενα». Π. Βασιλειάδη, Μ. Γκουτζιούδης, Ε. Κασσελοῦρη – Χατζηβασιλειάδης, *Πρακτικά Διεθνούς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου: Διακόνισσες, χειροτονία τῶν γυναικῶν καὶ Ὀρθόδοξη Θεολογία*, Θεσσαλονίκη: ἐκδόσεις CEMES, (317-328), σ. 325.

²² Φειδά (1994), Ὁπ.π., σ. 214-215.

²³ *Διαταγαὶ Ἀποστόλων*, 1,1, PG 1, 1125Α.

μολυσμού σαρκός και πνεύματος, προς το επαξίως επιτελείν το εγχειρισθέν αυτήν έργον²⁴.

Ένα άλλο θέμα που θίγουν οι Αποστολικές Διαταγές είναι και η νηστεία της Τετάρτης, της Παρασκευής, αλλά και της περιόδου πριν το Πάσχα²⁵. Η Τετάρτη και η Παρασκευή είχαν παραδοθεί από τους Αποστόλους σύμφωνα με τη Διδαχή²⁶ και συνδέονται με σημαντικά γεγονότα σχετικά με την προδοσία και το Πάθος του Χριστού²⁷, αντί Δευτέρας και Πέμπτης που νήστευαν οι Φαρισαίοι²⁸. Η ερμηνεία του Πασχάλιου εβδομαδιαίου κύκλου, -ανάμνηση της Αναστάσεως, την ημέρα της Κυριακής και του Πάθους με τις ημέρες Τετάρτη και Παρασκευή- δήλωνε τη συνεχή βίωση του πάθους του Χριστού, η οποία συγκεφαλαιώνεται στη γιορτή του Πάσχα²⁹. Συγχρόνως με τη νηστεία της Τετάρτης και Παρασκευής καθιερώνεται και η Πασχάλια νηστεία, δηλαδή η

---

²⁴ Οπ.π., PG 1, 1117A. E. Artemi (2017), «The position of women in church through patristic texts up to the fifth ecumenical council» in P. Vassiliadis, N. Papageorgiou and El. Kasselouri – Hatzivasiliadi (eds), *Deaconesses the ordination of women and Orthodox Theology*, (p. 353-367), Cambridge: Cambridge Scholar Publishing, p. 357-364.

²⁵ Ο Ευσέβιος Καισαρείας γράφει με αφορμή τη σύγκληση της Α' Οικουμενικής Συνόδου από το Μέγα Κωνσταντίνο, στην οποία ως γνωστό καθορίστηκε και η ημερομηνία του εορτασμού του Πάσχα: «Ενώ λοιπόν στο θέμα αυτό (σ.σ. δηλαδή της εορτής του Πάσχα) οι πανταχού λαοί διαφωνούσαν ήδη από παλιά και οι θείες διατάξεις βρίσκονταν σε σύγχυση, τόσο πολύ ώστε στην μία και αυτή γιορτή η διαφορά του χρόνου να προκαλεί μεγάλη διάσταση στους εορτάζοντες, των οποίων άλλοι μεν ασκούσαν με νηστείες και κακοπάθειες, άλλοι δε περνούσαν τον καιρό τους με άνεση, κανείς άνθρωπος δεν ήταν ικανός να βρει θεραπεία του κακού και η φιλονικία συνεχίζονταν αμείλικτη μεταξύ των δύο μερίδων», Ευσεβίου Καισαρείας, *Εις τον Βίον Κωνσταντίνου Βασιλέως*, Λόγος Γ' 5,2.

²⁶ Φειδάς (1994), Οπ.π., σ. 273. «Η αρχαιότερα νηστεία στην Χριστιανική παράδοση είναι η Τετάρτη και η Παρασκευή. Στη Διδαχή 8.1: «Αί δέ νηστεΐαι ύμῶν μή ἔστωσαν μετὰ τῶν ὑποκριτῶν· νηστεύουσι γάρ δευτέρῃ σαββάτων καὶ πέμπτῃ, ὑμεῖς δὲ νηστεύσατε τετράδα καὶ παρασκευήν» ορίζονται ως ημέρες νηστείας της εβδομάδος η Τετάρτη και η Παρασκευή, σε αντιδιαστολή με την Δευτέρα και Πέμπτη της Ιουδαϊκής παράδοσης» [Σπ. Αλεξόπουλος (2016), «Η Λειτουργική ζωή της Εκκλησίας κατά τους Β' και Γ' αιώνες», σ. 27 (1-39) http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/liturgical/ib_1_4.pdf].

²⁷ Διαταγαί Αποστόλων, PG 1, 880B.

²⁸ Φειδάς (1994), Οπ.π., σ. 273.

²⁹ Π. Σκαλτσής (2007), «Η Εορτή του Πάσχα», στον τόμο *Τὸ Χριστιανικὸν Ἐορτολόγιον Σειρὰ Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 15*, Αθήνα, σ. 99-125.

νηστεία της Μ. Εβδομάδας, ως ανάμνηση του Θείου Πάθους, όπως προαναφέρθηκε³⁰.

Από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια η νηστεία καθιερώθηκε ως βασική προετοιμασία για την αναμονή του Χριστού, για να προσφέρει το δείπνο της βασιλείας του. Η προπασχάλια νηστεία, διακρίνεται στη νηστεία της Μ. Εβδομάδας και στη νηστεία της Μ. Τεσσαρακοστής. Η νηστεία της Μ. Εβδομάδας συνδέθηκε με τους λόγους του Κυρίου «ελεύσονται δε ημέραι, όταν απαρθή απ' αυτών ο νυμφίος, και τότε νηστεύσουσι εν εκείνη την ημέρα»³¹. Η διάκριση αυτή της νηστείας προ του Πάσχα βρίσκει σύμφωνο και το βιβλίο των *Αποστολικών Διαταγών*³².

Μία ακόμη πολύ σημαντική μαρτυρία των *Αποστολικών Διαταγών*, είναι η γιορτή του αποστόλου Θωμά³³, καθώς και η γιορτή της Αναλήψεως και της Πεντηκοστής. Η Ανάληψη είναι η τελευταία εμφάνιση του Αναστάντος Χριστού στους μαθητές Του, κατακλείνοντας την επίγεια ζωή Του και ανοίγοντας την ιστορία της Εκκλησίας³⁴. Ο Χριστός με την Ανάληψη Του, ανεβαίνει στον ουρανό με τη θεωθείσα σάρκα Του και γίνεται πρωτοπόρος στη δόξα του ουρανού για το ανθρώπινο φύραμα³⁵.

Η Κυριακή υπήρξε και παρέμεινε το κέντρο του εβδομαδιαίου κύκλου της θείας λατρείας, «η επαύριον» του Σαββάτου³⁶. Το γεγονός της Αναστάσεως του Κυρίου, αναζωπύρωνε το εσχατολογικό περιεχόμενο της όγδοης μέρας, με την ελπίδα του ερχόμενου Κυρίου. Έτσι αυτή γίνεται ημέρα χαράς για την

---

³⁰ «Εν ταύταις ούν ήρθη αφ' ημών υπό των ψευδωνύμων Ιουδαίων και σταυρώ προσεπάγη και μετά ανόμων ελογίσθη, διό παραινούμενκαι υμίν νηστεύειν ταύτας, ως και ημείς ενηστεύσαμεν, εν τω ληφθήναι αυτών αφ' ημών άχρι εσπέρας» [*Αποστολικαί Διαταγαί*, 5, 19· Φειδάς (1994), *Οπ.π.*, σ. 273].

³¹ Μκ. 2,20.

³² *Αποστολικαί Διαταγαί*, 5, 19· Φειδάς (1994), *Οπ.π.*, σ. 950.

³³ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1, 893C-896A.

³⁴ Ι. Φουντούλης (1997), *Λογική Λατρεία*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία, σ. 115.

³⁵ *Οπ.π.*, σ. 118.

³⁶ Μκ. 16,2.

Εκκλησία³⁷. Οι Αποστολικές Διαταγές, στο σημείο αυτό αναφέρουν ότι εργάσθωσαν οι δούλοι πέντε μέρες, Σάββατον δε και Κυριακήν σχολαζέτωσαν εν τη Εκκλησία δια την διδασκαλίαν της ευσεβείας το γάρ μεν Σάββατον είπομεν δημιουργίας λόγον έχειν, τη δε Κυριακή Αναστάσεως³⁸, δηλαδή η ανάμνηση της Αναστάσεως, διαδέχεται τον λόγο της δημιουργίας, που χαρακτήριζε το Σάββατο.

---

³⁷ Γ. Φίλιας (2001), *Η έννοια της ογδόης ημέρας στην λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, Αθήνα: έκδ. Γρηγόρης, σ. 220-223· W. Rordorf (1968), *Sunday: The History of Rest and Worship in the Earliest Centuries of the Christian Church*, Philadelphia: The Westminster Press, σ. 274-293· Ν. Σκρέττα (2007), «Η Κυριακή» στον τόμο *Τὸ Χριστιανικὸν Ἑορτολόγιον*, Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 15, Αθήνα, σ. 265-321.

³⁸ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1, 1133B.

(B) Γενική αναφορά στη διδασκαλία των Αποστολικών Διαταγών.

Οι Διαταγές απευθύνονται εκ μέρους των Αποστόλων και πρεσβυτέρων της Εκκλησίας του Χριστού σε όλους τους εθνικούς που πιστεύουν στον Κύριο Ιησού Χριστό³⁹. Χαρακτηριστικό, επίσης, των Διαταγών⁴⁰, είναι ότι χρησιμοποιούν λέξεις και φράσεις, οι οποίες επαναλαμβάνονται συνεχώς. Τέτοιες λέξεις είναι: μετάνοια, ειρήνη, δικαιοσύνη, αμαρτία, ευχαριστία, προσευχή, πίστη, τιμή. Οι λέξεις αυτές αποτελούν από μόνες τους έννοιες δυνατές, στις οποίες θεμελιώνονται οι θεολογικές πεποιθήσεις των Αποστόλων⁴¹. Τα θέματα είναι ποικίλα και δίνουν απαντήσεις στους ποιμένες και στο εκκλησιαστικό πλήρωμα σχετικά με τη λατρεία, το ήθος, την κατήχηση καθώς και την οργάνωση των τοπικών εκκλησιών. Δίνουν, επίσης, ένα κατάλογο με επαγγέλματα που απαγορεύονταν στους Χριστιανούς. Αυτά ήταν ο κατασκευαστής ειδώλων, η ενασχόληση με την πορνεία, την αστρολογία, μαγεία κ.ά.⁴².

Διάχυτη είναι η προτροπή για προσευχή και μάλιστα συχνή. Η συχνή προσευχή ενισχύει τον άνθρωπο, τον χαριτώνει δια του Υιού⁴³ και του αγίου Πνεύματος⁴⁴. Τονίζεται: *Νήφετε ουν και προσεύχεσθαι μην υπνώσαι εις θάνατον*⁴⁵ και *κατά παν κλίμα της οικουμένης το διά προσευχής και λόγων αναπέμπεται σοι θυμίαμα*⁴⁶. Σύμφωνα με τις παραπάνω προτροπές τα μέλη της Εκκλησίας πρέπει να σκέπτονται το Θεό κατά την προσευχή, να Τον δοξολογούν, να Τον

---

³⁹ Χρήστου (1964), *Οπ.π.*, στήλη 1182.

⁴⁰ *Οπ.π.*

⁴¹ Θραψανιώτης (2009), *Οπ.π.*, σ. 33· Βλ. Ευ. Ταγαρά(2010), *Λειτουργικά στοιχεία στο έργο των Αποστολικών Διαταγών*, μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 10.

⁴² *Οπ.π.*, σ. 10.

⁴³ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1,1084BC. Βλ. Α. Αγγελίδη (2013), *Η λατρευτική πράξη και τάξη σύμφωνα με τις Αποστολικές Διαταγές*, Διπλωματική εργασία, Πάτρα: ΕΑΠ, σ. 17.

⁴⁴ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1, 728A· Αγγελίδη (2013), *Οπ.π.*, σ 17.

⁴⁵ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1, 1021C.

⁴⁶ *Οπ.π.*, PG 1, 1024C.

ευχαριστούν, ως τον Δημιουργό και Πλάστη τους, μεταβάλλοντας ολόκληρη τη ζωή τους σε προσευχή⁴⁷. Η προσευχή χαρακτηρίζεται ως «ευχαριστία», αλλά και ως «δώρο»⁴⁸. Είναι διάλογος και επικοινωνία με τον Θεό. Εκείνος δημιούργησε τους ανθρώπους από αγάπη και θέλει να ενώνονται μαζί Του δια της προσευχής⁴⁹. Αυτό το πνεύμα της προσευχής δεσπόζει στη διδασκαλία των «Διαταγών», σε όλες τις ακολουθίες του νυχθημέρου.

Στον Εσπερινό, την πρώτη ακολουθία του νυχθημέρου⁵⁰, πέρα από τις λειτουργικές πληροφορίες, προτρέπονται οι πιστοί να προσεύχονται και το βράδυ στον Θεό και Δημιουργό τους, καθώς τελειώνει η ημέρα να Τον ευχαριστούν για όλα, να Τον δοξολογούν για τη μέρα που έφυγε, να Τον ευγνωμονούν για τα πάντα. Φωνάζουν δυνατά οι πιστοί στο Θεό παρακαλώντας Τον να δεχτεί την προσευχή τους⁵¹. Μέσα από τις διακονικές αιτήσεις των παρευρισκομένων στη Λατρεία, ζητούν από τον Θεό συγχώρεση αμαρτιών, να τους φυλάει από το κακό και να έχουν μετάνοια για το υπόλοιπο της ζωής. Τέλος παρακαλούν για καλή απολογία ενώπιον του βήματος του Χριστού⁵².

Στο μεσονύκτιο υπάρχουν ψαλμοί⁵³, ο οποίοι αναφέρονται από τους Αποστόλους. Μοιάζουν να είναι ξεκούραστοι οι άνθρωποι μέσα στη νύχτα. Ειρηνικοί που θέλουν να προσεύχονται, να προσφέρουν ύμνους δοξολογίας και να λατρεύουν τον Θεό μέσα στην απέραντη ησυχία Του μαζί με όλη την κτίση. Τονίζουν την ανάγκη εγρήγορσης και νήψης⁵⁴, καθώς τη νύχτα τα πονηρά πνεύματα εκμεταλλεύονται τον ύπνο των πιστών. Δεσπόζει εδώ η Ανάσταση

---

⁴⁷ Γ. Μαντζαρίδη (1995), *Χριστιανική Ηθική*, Θεσσαλονίκη: έκδ. Πουρναράς, σ. 191.

⁴⁸ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1, 1033B.

⁴⁹ Π. Σκαλτσή (2006), «Ο προσευχόμενος άνθρωπος κατά τον Απόστολο Παύλο», στο *Λειτουργικές Μελέτες II*, Θεσσαλονίκη: έκδ. Πουρναράς, σ. 265.

⁵⁰ Δ. Τσάμη (1993), *Λειτουργική*, Θεσσαλονίκη: έκδ. Μέλισσα, σ. 32.

⁵¹ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1, 1136C

⁵² PG 1, 1137C. Αγγελίδη (2013), *Οπ.π.*, σ. 20.

⁵³ Μία από τις τακτικές Ακολουθίες του νυχθημέρου, έλαβε το όνομα του από το χρόνο που επιτελείται. Έχει πιθανότητα καταβολή από τους λόγους του Κυρίου [Μτθ. 24, 5. Μκ. 13, 32. Βλ. Γ. Μπεκατώρου (1964), «Μεσονυκτικόν», *ΘΗΕ*, τόμ. 8, Αθήνα: έκδ. Αθ. Μαρτίνου, στήλη 1022].

⁵⁴ Μτ. 26, 5.

του Κυρίου, η Δευτέρα Παρουσία και η κρίση των ανθρώπων⁵⁵. Ο άνθρωπος που αγαπά το Θεό, αγαπά και την αγρυπνία, σύμφωνα με την προτροπή του Παύλου για αγρυπνία και εγκράτεια⁵⁶.

Συνεχίζοντας τον κύκλο του νυχθημέρου στην Ακολουθία του Όρθρου⁵⁷, οι Απόστολοι διδάσκουν: *Πας πιστός ή πιστή, εώθεν αναστάντες εξ ύπνου προ του έργου επιτελέσαι νιψάμενοι προσευχέσθωσαν*⁵⁸. Η Εκκλησία ξεκινάει πρωί τη λατρεία της. Δοξολογεί το Θεό με την ανατολή του ήλιου⁵⁹. Αποδέχεται το Θεό ως δημιουργό της ζωής μας και ζητάει την ευλογία Του για την έναρξη της καινούργιας μέρας: *Ο Θεός, ο Θεός μου προς σε ορθρίζω εδίψησέ σε η ψυχή μου*⁶⁰. *Ευχάς επιτελείτε Όρθρου και τρίτη ώρα και έκτη και ενάτη και εσπέρα...*⁶¹.

Μετά τον Όρθρο ακολουθούν οι τρεις ώρες προσευχής, η τρίτη η έκτη και η ενάτη. Από τις απαρχές της ιστορικής ζωής της η Εκκλησία είχε υιοθετήσει την προσευχή τρεις φορές την ημέρα. Πολλές μαρτυρίες το βεβαιώνουν αυτό. Μάλιστα για μερικές από αυτές, όσον αφορά στη σημαντικότητά τους, όπως ο Κλήμης Ρώμης (98)⁶², ο Κλήμης Αλεξανδρεύς (150-216)⁶³, ο Κυπριανός Καρχηδόνας (248-258), υποστηρίζουν ότι τρεις είναι και οι ώρες της προσευχής, *εις τύπον αγίας Τριάδος*⁶⁴. Ο Κυπριανός Καρθαγένης μάλιστα αναφέρεται στις

---

⁵⁵ Αγγελίδη (2013), *Οπ.π.*, σ. 22-23.

⁵⁶ Α' Θεσ. 5,6.

⁵⁷ Η ονομασία της Ακολουθίας οφείλεται στη λέξη «όρθρος», που δηλώνει το χρόνο πριν από την αυγή, αναγγέλλοντας την καινούργια μέρα που έρχεται [βλ. Ευ. Ταγαρά(2010), *Οπ.π.*, σ. 39].

⁵⁸ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1,1133A.

⁵⁹ Ο Χριστός, ακολουθεί το έθιμο της πρωινής προσευχής που τηρούσαν οι Ιουδαίοι και νωρίς το πρωί προσευχόταν στον Πατέρα Του [Μκ. 1,35. Βλ Φουντούλη (1997), *Οπ.π.*, σ. 227].

⁶⁰ 62 Ψαλμός (*Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1, 744AB).

⁶¹ *Οπ.π.*, PG 1, 1136B.

⁶² *Οπ.π.*, PG 1, 288A, 289A.

⁶³ Κλήμης Αλεξανδρεύς, *Στρωματείς* 7.7.

⁶⁴ «Πρέπει να προσευχόμαστε ενωρίς το πρωί, διότι με τον τρόπο αυτό ενθυμούμαστε την ανάσταση του Κυρίου και με τη δύση του ηλίου και το βράδυ πρέπει να προσευχόμαστε πάλι» [Π. Σκαλτσή (2008), *Η παράδοση της κοινής και της κατ' ιδίαν προσευχής, με ειδική αναφορά στο Ωρολόγιο του Θηκαρά*, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Πουρναρά, σ. 128].

επίσημες ώρες προσευχής «legitimate orations», και δίνει έμφαση κυρίως στην τρίτη, έκτη και ενάτη ώρα⁶⁵.

Οι Αποστολικές Διαταγές αναφέρονται στις ώρες αυτές της προσευχής, γιατί στοχεύουν στην πνευματική αναγέννηση του ανθρώπου. Δεν αφορούν μόνο στις λατρευτικές συνάξεις των πιστών, αλλά και στην κατ' ιδίαν προσευχή⁶⁶. Καλούνται οι πιστοί να θυμηθούν το Θεό μέσα από την προσευχή τους και να τον λατρεύσουν, δίνοντας έτσι νόημα πνευματικό στο να αγιάζουν την κάθε στιγμή της ημέρας.

Οι Αποστολικές Διαταγές υπογραμμίζουν ότι για να εισακουσθεί από τον Θεό Πατέρα η προσευχή πρέπει να προσεύχεται ο άνθρωπος με καθαρή καρδιά⁶⁷. Παράλληλα ο Κύριος λέει ότι *Μακάριοι οι καθαροί τη καρδιά, ότι αυτοί το Θεόν όψονται*⁶⁸. Μέσα στην καρδιά του ανθρώπου, εκεί αποκαλύπτεται ο Χριστός. Είναι ο τόπος συνάντησης και η ένωση του ανθρώπου με τον Δημιουργό του⁶⁹. Παρεμβαίνει το Πνεύμα το Άγιο και βοηθάει τον αδύναμο άνθρωπο να βρει την αλήθεια να τον λυτρώσει. Έτσι ολόκληρη η ζωή του γίνεται προσευχή, γίνεται δοξολογία, αποδεικνύεται γνήσιο τέκνο του Θεού σύμφωνα με τον Απόστολο Παύλο: *Όσοι εν Πνεύματι Θεού άγονται, ούτοι εισίν υιοί Θεού*⁷⁰.

---

⁶⁵ Κυπριανός Καρθαγένης, *De oratione Dominica* 34· Στ. Αλεξόπουλου, «Η Λειτουργική ζωή της Εκκλησίας κατά τους Β και Γ αιώνες», σ. 25.

⁶⁶ Φίλια (2001), *Οπ.π.*, σ. 262.

⁶⁷ Αποστολικαί Διαταγαί, PG,1, 717A. Βλ. Ευ. Ταγαρά (2010), *όπ.π.*, σ.24.

⁶⁸ Μτθ. 5,8. Ε. Αρτέμη (2002), «Ο έκτος λόγος του Γρηγορίου Νύσσης εις τους Μακαρισμούς» (Ανάτυπο από το περιοδικό *Κοινωνία* 45, σ. 167-174).

⁶⁹ Η καρδιά αναφέρεται στους νηπτικούς Πατέρες, όπως ο Μακάριος ο Αιγύπτιος (390), ως κέντρο και βασιλέας του όλου σωματικού ανθρώπου, τόπος όπου εστιάζονται «ο νούς και οι λογισμοί της ψυχής», ο χώρος όπου ενεργεί η χάρη του αγίου Πνεύματος [*Η γάρ καρδιά ηγεμονεύει και βασιλεύει όλου του σωματικού οργάνου. Και επάν κατάσχη τας νομάς της καρδιάς ή χάρις βασιλεύει όλων των μελών και των λογισμών. Εκεί γάρ εστίν ο νους και οι λογισμοί της ψυχής και η προσδοκία αυτής διό και διέρχεται η χάρις εις όλα τα μέλη του σώματος*] (III ΙΣΤ 3/IE 20). Βλ. και Σ. Παπαδόπουλου (1999), *Πατρολογία Β'*, Αθήνα, σ. 420].

⁷⁰ Ρωμ. 8, 14-15.

Επιπροσθέτως, οι Αποστολικές Διαταγές σημειώνουν ότι με την προσευχή καταπολεμούνται και οι ποικίλοι πειρασμοί, οι οποίοι ταλαιπωρούν και δοκιμάζουν τον άνθρωπο σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Λέει ο Κύριος προσεύχεσθε μην εμπεσείν εις πειρασμόν. Το μεν πνεύμα πρόθυμο, η δε σάρξ ασθενής⁷¹. Ως μία ψυχοσωματική οντότητα, ο άνθρωπος πρέπει να βιάσει τον εαυτό του, να νικήσει τον κόπο, την ακηδία⁷², να παλέψει με τον κακό εαυτό του που τον τραβάει, τον κρατά προς τα κάτω, μην αφήνοντας την ψυχή να πετάξει προς τον Θεό.

Η άσκηση, η νηστεία, η αγρυπνία, η σκληραγωγία του σώματος βοηθούν τον άνθρωπο να γίνει πνευματικά ευκίνητος. Αν μπορέσει να συγκεντρώσει το πνεύμα του, να καλλιεργήσει με τη συνεργία του αγίου Πνεύματος μέσα του τις αρετές, τότε θα μπορέσει να συγκεντρωθεί στην προσευχή. Οφείλει να πετύχει να προσευχηθεί με θέρμη, περνώντας μέσα από τις δυσκολίες και τα εμπόδια και τους παντός είδους πειρασμούς, γιατί είναι στενή η πύλη και τεθλιμμένη η οδός, η οδός η απάγουσα εις την ζωήν και ολίγοι εισίν οι ευρίσκοντες αυτήν⁷³. Δεν είναι εύκολο να προσευχηθεί ο άνθρωπος, γιατί συναντά αντίσταση και επίθεση από τον αντίδικο σε κάθε του βήμα, τον βροτοφάγο δαίμονα (Ο αντίδικος ημών διάβολος ως λέων ωρυόμενος περιπατεί ζητών τινα καταπίη⁷⁴). Ο άνθρωπος που προσεύχεται ή που προσπαθεί να προσεύχεται, έχει πτώσεις, αδυναμίες και πάθη που εκμεταλλεύεται ο αντίδικος για να τον ρίξει στην απελπισία⁷⁵. Η

---

⁷¹ Αποστολικαί Διαταγαί, PG 1, 836C.

⁷² Η ακηδία θεωρείται από τους Πατέρες και τους εκκλησιαστικούς συγγραφείς ως ένα από τα θανάσιμα αμαρτήματα, και περιγράφεται με τα πιο μελανά χρώματα. Ακηδία λέει ο άγιος Ιωάννης της Κλίμακος στον ιγ' λόγο του, *εστί πάρεσις ψυχή, νοός έκλυσις, ολιγωρία ασκήσεως, μίσος του επαγγέλματος, κοσμικών μακαρίστρια, Θεού διαβλήτωρ, ατονία ψαλμωδίας*, [PG 88, 857-864. Ιω. Δαββέτα (1964), «Ακηδία», ΘΗΕ, τόμος 1, Αθήνα: έκδ. Αθ. Μαρτίνου].

⁷³ Μτ. 7, 13.

⁷⁴ Α' Πέτρ. 5, 8.

⁷⁵ Η ασκητική γραμματεία της Ορθόδοξης Θεολογίας είναι γεμάτη από τέτοια παραδείγματα. Οι βάσεις της ασκητικής γραμματείας, όπως και της μυστικής θεολογίας, έχουν τεθεί τον Δ' αιώνα από τους Καππαδόκες, ιδιαίτερα από τον Μέγα Βασίλειο (330-379 μ.Χ.) και τον Γρηγόριο Νύσσης (335-394 μ.Χ.). Ο Μ. Βασίλειος εξαρτά

άγρυπνη, όμως, και η δυνατή προσευχή του πιστού, είναι σαν ασπίδα που σπάζουν τα βέλη του δαίμονα. Ο Θεός, όμως, και να επιτρέψει τον πειρασμό, θα δώσει συγχρόνως και την διέξοδο από αυτόν, σύμφωνα με τον Παύλο (*ούκ εάσει με πειρασθήναι με υπέρ ο δύναμαι, αλλά δώσει σύν τω πειρασμώ και την έκβασιν*⁷⁶).

«Εισακούονται πάντα όμως οι προσευχές;», θα μπορούσε κάποιος να ρωτήσει. Οι Αποστολικές Διαταγές επισημαίνουν ότι όταν προσεύχεται ο άνθρωπος και έχει έχθρα ή μίσος για τον συνάνθρωπό του, ούτε η προσευχή αλλά ούτε και η δοξολογία του φτάνει στον Θεό. Γι' αυτό, καλούν τους επισκόπους, όταν συγκεντρωθούν για προσευχή, να ζητάει ο διάκονος να μονιάσουν και κανένας να μην έχει κάτι εναντίον του αδελφού του⁷⁷. Ο Χριστός δίδαξε: *Εάν ουν προσφέρης το δώρο σου επί το θυσιαστήριον κακεί μνησθής ότι ο αδελφός σου έχει κάτι σου, άφες εκεί το δώρο σου, έμπροσθεν του θυσιαστηρίου και ύπαγε, πρώτον διαλλάγηθι τω αδελφώ σου και τότε ελθών πρόσφερε το δώρο σου*⁷⁸.

Πώς θα υπάρχει ειρήνη, αν δεν υπάρχει συγχώρεση, αν δεν υπάρχει αγάπη; Γιατί η προσευχή μπορεί να έχει μια σχέση προσωπική στο σχήμα προσευχή–προσευχόμενος, όμως έχει διαστάσεις καθολικές, γιατί μέσω της κοινωνίας του ανθρώπου με τον Θεό, ο άνθρωπος επικοινωνεί με όλο το

τον ασκητικό βίο από τη βούληση και προτιμά την οδό της τήρησης των εντολών της Βίβλου. Ο Γρηγόριος Νύσσης εξαρτά τον ασκητικό βίο από το νου και επιζητεί την οδό θεωρίας, της μυστικής θέας του Θεού. Οι μεταγενέστεροι ασκητικοί συγγραφείς, μόνο νέα σχήματα μπορούσαν να δώσουν στις απόψεις των δύο αυτών Πατέρων της εκκλησίας. Οι απαρχές της μυστικής θεολογίας, η θεολογία της μυστικής εμπειρίας του Θεού, ανάγεται στα Αρεοπαγιτικά συγγράμματα (5^{ος} αι. μ.Χ.). Νέα άνθηση έγινε στα τέλη του Ι' αιώνα με τον Συμεών το Νέο Θεολόγο (975 – 1035), τον Νικήτα Στηθάτο (1014 – 1090) και τον Παύλο Ευεργετινό (ΙΑ αι) [βλ. Χρήστου (1978), *Όπ.π.*, σ. 360, 371-373].

⁷⁶ Α' Κορ. 10-13.

⁷⁷ *Μην τις κατά τινος, μη τις εν υποκρίσει. Ινα ,εάν ευρεθεί εν τισίν αντιλογία, συνειδήσει κρουσθέντες δεηθώσιν του Θεού και διαλλαγώσιν τοις αδελφοίς (Αποστολικάί Διαταγαί, PG 1, 1092A).*

⁷⁸ Μτ. 5, 23-24.

ανθρώπινο φύραμα σε μια αγαπητική σχέση. Μέσα σε αυτή τη σχέση, χωρίς το πνεύμα της ταπείνωσης, της αγάπης και ανεξικακίας, δεν μπορεί ο πιστός να δεχτεί το Πνεύμα το Άγιο, που θα τον μεταβάλει σε δοχείο της χάριτος, ώστε η προσευχή του να είναι πύρινη, γεμάτη φως και δύναμη. Η θεία Χάρη ενεργεί με ποικίλους τρόπους· το Πνεύμα όπου θέλει πνεί, και την φωνήν αυτού ακούεις, αλλ' ούκ οίδας πόθεν έρχεται και που υπάγει⁷⁹. Μια προσευχή που θα αγκαλιάσει όλο τον κόσμο. Με την προσευχή και την άσκηση, ένα «μαρτύριο συνειδήσεως» εξασθενεί, όπως διακήρυξε ο Μ. Αντώνιος⁸⁰.

Η άσκηση, όμως, και η προσευχή είναι καρπός της μετανοίας του ανθρώπου⁸¹. Δεν υπάρχει κανένας αναμάρτητος, εκτός του θεανθρώπου Ιησού Χριστού, ο Οποίος δεν έχει ανάγκη από μετάνοια. Η τελευταία ορίζεται με έννοιες όπως «ανάκλησις βαπτίσματος»⁸² ή «μεταβολή γνώμης, μεταμέλεια»⁸³. Ένα διαρκές βίωμα της αμαρτωλότητας, η συναίσθηση της ατέλειας και της αδυναμίας του, χωρίς, όμως, να τον συντριβεί και να τον απελπίζει αλλά να τον οδηγεί στην σωτηρία.

Πώς, όμως, εκδηλώνεται η μετάνοια; Με την εξομολόγηση⁸⁴ που είναι η έμπρακτη και η εξωτερική εκδήλωσή της⁸⁵. Ο Θεός δεν είναι τιμωρός, αλλά «από αγάπη παρεμβαίνει μόνο για να μεταποιήσει την ελεύθερη αυτοτιμωρία του

---

⁷⁹ Ιω. 3,8.

⁸⁰ Ο Μ. Αντώνιος, (250-356), γεννήθηκε στη πόλη Κομή στην Μέση Αίγυπτο και απετέλεσε το πρότυπο του αναχωρητή, του ερημίτη, του καθηγητή της ερήμου. Η κατάσταση της μακαριότητάς του συνοδευόταν με θεοπτικές εμπειρίες [ήσθετο εαυτόν αρπαγέντα τη διανοία και το παράδοξον, εστώς έβλεπε εαυτόν ώσπερ έξωθεν εαυτού γινόμενον, βλ. Παπαδόπουλου (1999), *Όπ.π.*, σ. 186].

⁸¹ Γ. Ιωσήφ (1993), *Αθωνική Μαρτυρία*, Άγιον Όρος: εκδ. Ψυχοφελή, σ. 20.

⁸² Ιωάννου Σιναΐτου Κλίμακος, *Κλίμαξ*, Λόγος Ε', PG 88,784B.

⁸³ Π. Δορμπαράκη (1985), *Επίτομον Λεξικόν της αρχαίας ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα σ. 518. Ευ. Ταγαρά (2010), *Όπ.π.*, σ. 73.

⁸⁴ Η λέξη «εξομολόγηση», σημαίνει ομολογία ενοχής και άφεση αμαρτιών. Στην εξομολόγηση κριτής είναι ο ίδιος ο Θεός. Ο ιερέας είναι μάρτυρας του Θεού, μέσω δε αυτού παρέχεται η άφεση. Με το μυστήριο αυτό, συγχωρούνται οι μετά το βάπτισμα αμαρτίες και ο άνθρωπος έρχεται ξανά σε κοινωνία με την εκκλησία [K. Ware (1989), *Η Ορθόδοξη Εκκλησία*, Αθήνα: εκδ. «Ακρίτας», σ. 456].

⁸⁵ Δ. Βακάρου (2000), *Το μυστήριο της μετανοίας και εξομολογήσεως. Ιστορία και πράξη*, Θεσσαλονίκη, σ. 58.

ανθρώπου σε παιδαγωγία σωτηριώδη»⁸⁶. Ο ίδιος ο Κύριος με τη στάση του, τόνιζε την ανάγκη της μετανοίας⁸⁷, και της συνδιαλλαγής. Οι Αποστολικές Διαταγές, δίνουν πολλά στοιχεία για τα θέματα της μετανοίας και της εξομολόγησης, διδάσκοντας τους πιστούς το πόσο αναγκαία είναι για τη σωτηρία τους. Σπουδαία μελέτη που αναφέρεται στη διδασκαλία των Διαταγών για τα θέματα αυτά είναι του Γ. Φίλια⁸⁸, που διακρίνει το υλικό αυτό σε τρεις θεματικές ενότητες:

α) Τα περί των ευχών για τους μετανοούντες κατά τη διάρκεια της θείας Ευχαριστίας.

β) Περί της ευθύνης του Επισκόπου για την μετάνοια των αμαρτησάντων.

γ) Περί του τελετουργικού της μετανοίας (εξομολόγηση μετανοούντος/ άφεση των αμαρτιών/ επάνοδος στις τάξεις των πιστών)⁸⁹.

Οι μετανοούντες άκουγαν τα αναγνώσματα και αποχωρούσαν από τη θεία Λειτουργία με την απόφαση να αγωνιστούν κατά του παλαιού ανθρώπου, του ανθρώπου της πτώσης. Οι Αποστολικές Διαταγές τούς προτρέπουν να μην απελπιστούν, να αγωνιστούν τον καλό αγώνα, να απέχουν από τη θεία Κοινωνία μέχρι να παρουσιάσουν καρπούς, δηλαδή τα αγαθά έργα της μετανοίας τους⁹⁰. Οι Επίσκοποι είναι εκείνοι που έχουν την πνευματική ευθύνη για την επιστροφή των μετανοούντων στην λογική μάντρα του Χριστού, στην

---

⁸⁶ Χ. Γιανναράς (1983), *Αλφαβητάρι της πίστης*, Αθήνα: εκδ. «Δόμος», σ. 129.

⁸⁷ Ιω. 1, 29.

⁸⁸ Φίλιας (2001), *Οπ.π.*, σ. 528.

⁸⁹ Ευ. Ταγαρά (2010), *Οπ.π.*, σ. 75.

⁹⁰ *Εάν δε ύστερον μετανοή ως και τους εθνικούς, οπότεν θέλωσι μετανοείν και επιστρέφειν εκ της πλάνης, εις Εκκλησίαν προσδεχόμεθα, όπως του λόγου ακούουσιν, ου μην κοινωνούμεν αυτοίς μέχρις ου τη σφραγίδα λαβόντες τελειωθώσιν, ούτω και τοις τοιούτοις, μέχρις ου μετανοίας καρπό επιδείξωσιν, επιτρέπομεν εισέρχεσθαι, όπως του λόγου ακούοντες μη τελείως άρδην απόλωνται, μη κοινωνήτωσαν δε εν τη προσευχή, αλλά εξερχέσθωσαν μετά την ανάγνωσιν...., όπως διά του εξιέναι επιβελτιωθώσιν την αναστροφήν του βίου..., όπως και αυτοί δυνηθώσιν εισδεχθήναι, και οι θεώμενοι αυτούς κατανηγώσιν και ασφαλέστεροι γένωνται, ευλαβούμενοι τοις ομοίοις περιπεσειν, (Αποστολικά Διαταγαί, PG 1, 692C, 693A).*

Εκκλησία Του⁹¹. Εκεί θα πρέπει να σωφρονίζονται, σύμφωνα με τις Αποστολικές Διαταγές, με αγάπη και επιείκεια. Ο ιερέας θα πρέπει να είναι άμεμπτος και να μην κρίνει με ιδεοληψία το ποίμνιο του⁹². Σε άλλο σημείο προτρέπουν να αναζητήσει το απολωλός σαν φιλόστοργος ποιμένας⁹³. Έχουν την εξουσία από τον Κύριο γιατί ο εάν δήσητε επί της γης έσται δεδεμένον εν τω ουρανώ και ο εάν λύσητε επί της γης έσται λελυμένον εν τω ουρανώ⁹⁴. Οφείλει να δεχτεί τον αμαρτωλό, να καταδικάσει την αμαρτία, να του υπενθυμίσει ότι «χαρά γίνεται εν ουρανώ επί ενί αμαρτωλώ μετανοούντι»⁹⁵.

Στη συνέχεια υποδεικνύεται και ο τρόπος, με τον οποίο θα γίνεται ο έλεγχος από τον Επίσκοπο, για την ειλικρινή μετάνοια του αμαρτήσαντος, καθώς και η ποινή που θα επιβληθεί από αυτόν, προς παιδαγωγία του⁹⁶. Στη συνέχεια ο επίσκοπος προτρέπεται να δέχεται τον μετανοούντα στο ναό, να επιθέτει τα χέρια του σε αυτόν και με αυτόν τον τρόπο να του παρέχει την άφεση των αμαρτιών του⁹⁷. Με τη χειροθεσία αποκαθιστούσε τον μετανοούντα, στην πρώτη του κατάσταση⁹⁸. Η δυνατότητα αφέσεως των αμαρτιών ήταν απεριόριστη. Σημειώνεται ότι δεν υπάρχει αμαρτία που δεν θα μπορούσε να

---

⁹¹ Α' Θεσ. 5,18.

⁹² Αποστολικά Διαταγαί, PG 1,608D.

⁹³ Αποστολικά Διαταγαί, PG 1,636B.

⁹⁴ Μτ.18, 18.

⁹⁵ Λκ. 15, 7.

⁹⁶ *Ιδών δε συ τον ημαρτηκότα, πικρανθείς κέλευσον αυτόν έξω βληθήναι· και εξαλλόντι πικραινέσθωσαν οι διάκονοι, και επιζητούντες κατεχέτωσαν αυτόν έξω της εκκλησίας, και εισελθόντες υπερ αυτού σε ερωτάσωσαν· και γαρ των ημαρτηκότων ο Σωτήρ τον Πατέρα ηξίου, ως γέγραπται εν τω ευαγγελίω· «Πάτερ, άφες αυτοίς, ου γαρ οίδασιν, τι ποιούσι». Τότε συ κελεύσειςεισελθείν αυτόν, και ανακρίνας, ει μετανοεί..., στιβώσας αυτόν ημέρας νηστειών κατά το αμάρτημα..., ειπών αυτό όσα αρμόζει εις νουθεσίαν..., επιπλήσσοντα δεδιδάσκειν και παραινείν, όπως μείνη παρ' εαυτώ ταπεινοφρονών και δεόμενος, και λέγειν αυτόν· «εάν ανομίας παρατηρήση, Κύριε, Κύριε, τις υποστήσεται;...». Ούτω και υμάς δέον εστί ποιείν, ...αφορίζειν χρόνον ωρισμένον..., έπειτα μετανοούντας προσλαμβάνεσθαι, ως πατέρες υιούς, (Αποστολικά Διαταγαί, PG 1, 625A-C, 628A).*

⁹⁷ Ευ. Ταγαρά (2010), Οπ.π., σ. 80.

⁹⁸ Αποστολικά Διαταγαί, PG 1, 696BC: *...και τούτον χειροθετήσας... πάντων υπέρ αυτού προσευχομένων, αποκαταστήσεις αυτόν εις την αρχαίαν νομήν, και έσται αυτό αντί του λούσματος η χειροθεσία· και γαρ διά της επιθέσεως των ημετέρων χειρών εδίδοδο το Πνεύμα το άγιον τοις πιστεύουσιν.*

συγχωρεθεί, ανεξάρτητα από τη συχνότητα που αυτή γίνεται. Δεν είναι η αμαρτία πάνω από την μετάνοια, αλλά ο Χριστός πάνω από όλα. Αυτό υιοθέτησε από την αρχή η Εκκλησία⁹⁹.

Όσον αφορά στον τρόπο της εξομολόγησης, στην αρχή γινόταν δημόσια. Με την πάροδο όμως του χρόνου, άλλαξαν και οι συνθήκες. Οι πιστοί αυξήθηκαν κατά τον 3^ο αιώνα, ο ζήλος έπεσε, δημιουργώντας έτσι το πρόβλημα των βαρέων αμαρτημάτων και για αυτό τον λόγο η Εκκλησία καθιέρωσε τον μυστικό τρόπο για την εξομολόγηση¹⁰⁰.

Μέσα από τα κείμενα των *Αποστολικών Διαταγών*, διακρίνεται η λατρευτική πράξη των πρώτων χρόνων του Χριστιανισμού. Μέσα από τη Λατρεία δίνεται η δυνατότητα να φωτίσει ο άνθρωπος τον εσωτερικό του κόσμο και μέσα από τα Μυστήρια να ενωθεί με τη χάρη του Αγίου Πνεύματος με τον Θεό, ζώντας εμπειρικά το δόγμα και την πίστη του μέσα σε αδιάλειπτη προσευχή (*επτάκις της ημέρας ήνεσα σε επί τα κρίματα της δικαιοσύνης σου*¹⁰¹).

---

⁹⁹ Φίλιας (2001), *Οπ.π.*, σ. 533.

¹⁰⁰ N. Ματσούκας (1998), *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'. Εκθεσις της Ορθόδοξης πίστεως σε αντιπαράθεση με τη Δυτική Χριστιανοσύνη*, Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, αριθμός 3, Θεσσαλονίκη: εκδ. Π. Πουρναρά, σ. 494.

¹⁰¹ Ψαλμ. 118, 164.

Μέρος Πρώτο: Η Θεία Λειτουργία

Κεφάλαιο Α': Συνοπτική ιστορική αναφορά για τη Θεία Λειτουργία στο έργο των Αποστολικών Διαταγών και τη χρήση της μέσα στην Εκκλησία.

Η θεία Λειτουργία¹⁰² των Αποστολικών Διαταγών, που ονομάζεται και «Κλημέντιος»¹⁰³, είναι η αρχαιότερη λειτουργική αναφορά και καταγράφει τη λειτουργική πράξη της Αντιόχειας. Αποτελεί πλούσια εικόνα της λειτουργικής πράξης της Αντιόχειας με τεράστια σημασία, γιατί το κείμενο έμεινε αναλλοίωτο, χωρίς την εξέλιξη που γνώρισαν τα λειτουργικά κείμενα¹⁰⁴. Μεταξύ των ερευνητών υπάρχουν διαφορετικές γνώμες για το αν χρησιμοποιούσε η εκκλησία τη Λειτουργία, χωρίς βέβαια να μειώνει η έρευνα την ιστορική και λειτουργική αξία του κειμένου¹⁰⁵. Ο καθηγητής Δ. Πάλλης έχοντας υπ' όψιν τα ιστορικά δεδομένα και συγκρίνοντάς τα με το κείμενο της Λειτουργίας, έχει τη γνώμη ότι η Εκκλησία του Ιλλυρικού με πρωτεύουσα τη Θεσσαλονίκη είχε πριν

---

¹⁰² Στη θεία Λειτουργία, ο ίδιος ο Χριστός είναι παρών, και μπορούμε όχι μόνο να ακούσουμε τη διδασκαλία του με τα αναγνώσματα και τις ευχές, αλλά και να τον γευτούμε, σύμφωνα με τη δική του προτροπή (*Ιδού εγώ μεθ' ημών ειμί πάσας τας ημέρας έως της συντελείας του αιώνος*, Μτ. 28, 20).

¹⁰³ Σ. Παπαδόπουλου (1992), *Πατρολογία, Α'*, Αθήνα, σ. 438.

¹⁰⁴ Ο ψευδό-Πρόκλος καταγράφει την εξέλιξη των λειτουργικών κειμένων κατά τον 5^ο και 6^ο αιώνα: *Πολλοί μιν τινές και άλλοι των τους ιερούς αποστόλους διαδεξαμένων θείοι ποιμένες και διδάσκαλοι της εκκλησίας την της μυστικής λειτουργίας έκθεσιν εγγράφως καταλιπόντες τη Εκκλησία παραδεδώκασιν. Εξ ών δή πρώτοι ούτοι και διαπρύσιοι τυγχάνουσιν ο μακάριος Κλήμης, ο του κορυφαιών των αποστόλων μαθητής και διάδοχος, αυτώ των ιερών κανόνων υπαγορευσάντων, και ο θείος Ιάκωβος, ο της Ιεροσολυμιτών εκκλησίας τον κλήρον λαχών επί ταύτης πρώτος επίσκοπος υπό του πρώτου μεγάλου αρχιερέως αριστού του Θεού ημών κατασταθείς...* [Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως, *Λόγος περί παραδόσεως της θείας Λειτουργίας*, PG 65, 859-862. Πρβλ. Βλ. Φειδάς (1994), *Εκκλησιαστική Ιστορία Α'*, Αθήνα: έκδ. Διήγηση, σ. 900-901]. Κατά τον αείμνηστο Π. Χρήστου (1992), *Ελληνική Πατρολογία*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη, σ. 79, «οι λόγοι αυτοί δεν είναι του Πρόκλου, ούτε μπορούν να διεκδικήσουν την αρχαιότητα τους. Έχουν πλασθεί κατά τον ιστ' αιώνα, με αφορμή τις αντεγκλήσεις μεταξύ Προτεσταντών και Ρωμαιοκαθολικών με αφορμή την προέλευση της λειτουργίας».

¹⁰⁵ Γρηγορίου Ιερομονάχου (1985), *Η Θεία Λειτουργία. Σχόλια*, Αθήνα: Δόμος, σ. 20.

την εικονομαχία τη Λειτουργία των Αποστολικών Διαταγών¹⁰⁶. Ο Σ. Παπαδόπουλος έχει τη γνώμη ότι η παρούσα λειτουργία δεν φαίνεται να είναι αυτή ακριβώς που τελούσε η Εκκλησία της Αντιόχειας, αλλά μια συναγωγή ευχών, επικλήσεων και εκφωνήσεων που χρησιμοποιούσαν γενικά οι Εκκλησίες του παλαιστινιακού και αντιοχειανού χώρου¹⁰⁷. Σύμφωνα με τον Ι. Νάσση¹⁰⁸, ο 2^{ος} κανόνας της Πενθέκτης καταδικάζει την Κλημέντιο Λειτουργία¹⁰⁹. Το θέμα της Πενθέκτης Συνόδου δεν είναι η ιερουργία καθ' αυτή του κειμένου, αλλά ολόκληρο το ψευδεπίγραφο αυτό έργο.

Ποια είναι λοιπόν η παράδοση της Εκκλησίας γι' αυτό το έργο; Το ίδιο το κείμενο, διατηρείται ανά τους αιώνες αναλλοίωτο στην αρχική του μορφή, δεν έχει υποστεί την αλλοίωση και την εξέλιξη που επιφέρουν οι επεξεργασίες ενός λειτουργικού κειμένου. Όταν δεν υποβάλλεται δηλαδή στην ίδια διαδικασία με τις υπόλοιπες ευχαριστιακές ευχές, τότε είναι αμφίβολη η γνησιότητα της λειτουργικής του υποστάσεως. Με βάση λοιπόν τη διατήρηση της εσωτερικής του μορφής, υποστηρίζει ότι δεν χρησιμοποιούταν στην πράξη της Εκκλησίας¹¹⁰.

Ο Φώτιος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, (810-891), γράφει με επιφυλακτικότητα περί των Αποστολικών Διαταγών¹¹¹. Ο Νικήτας Στηθάτος τον 11^ο αιώνα, μεταχειρίζεται στην επιχειρηματολογία του στο Κατά Λατίνων έργο

---

¹⁰⁶ D. I. Pallas (1980), *Monuments et Textes. Remarques sur la liturgie dans quelques basiliques paleochretiennes de l' Illyricum oriental*, Αθήνα, σ. 112-114. Συναφώς βλ. Ταγαρά, Όπ.π., σ. 89.

¹⁰⁷ Παπαδόπουλου (1999), Όπ.π., σ. 438.

¹⁰⁸ Ι. Χρ. Νάσση (2006), *Η Τέλεση της θείας Ευχαριστίας, Κανονική διδασκαλία και πράξη*, δ.δ., Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 107.

¹⁰⁹ ACO II. 4 *Concilium Constantinopolitanum a. 691-2 in Trullo Habitum: ... Έπειδή δ' έν τοῖς τούτοις κανόσιν έντέταλται δέχεσθαι ήμᾶς τάς τῶν αντων άγιων Αποστόλων διά Κλήμεντος Διατάξεις, αίστισι πάλαι ύπό τῶν έτεροδόξων έπί λύμη τῆς Έκκλησίας νόθα τινά και ξένα τῆς εύσεβείας παρενετέθησαν, τὸ εύπρεπές κάλλος τῶν θείων δογμάτων ήμῖν άμανρώσαντα, τήν τῶν τοιούτων Διατάξεων προσφόρως άποβολήν πεποιήμεθα πρὸς τήν τοῦ χριστιανικῶς τά τοῦ ποιμνίου οίκοδομήν και άσφάλειαν, οὔδαμῶς έγκρίνοντες τὰ τῆς αίρετικῆς ψευδολογίας κήματα, και τῆ γνησίᾳ τῶν Αποστόλων και όλοκλήρῳ διδαχῆ παρενείροντες.*

¹¹⁰ Νάσσης (2006), Όπ.π., σ.107.

¹¹¹ Φώτιος Κωνσταντινοπόλεως, *Μυριόβιβλος*, ριβ', ριγ', PG 103, 385D-380A.

του, τις *Αποστολικές Διαταγές*¹¹². Επίσης ο Θεόδωρος Βαλσαμών, Πατριάρχης Αντιοχείας, (1140- 1199), πιθανόν να αναφέρεται στις *Αποστολικές Διαταγές*, στην δεύτερη απόκρισή του προς τον Αλεξανδρείας Μάρκο¹¹³. Την ίδια εποχή, σε σχετική ερωταπόκριση προς τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαο Γ' τον Γραμματικό (1084-1111), υπάρχει αρνητική αναφορά.¹¹⁴ Η πρώτη αναφορά σε αυτή τη Λειτουργία είναι του Νικολάου Μεθώνης¹¹⁵ (1155) και η επόμενη του αγίου Μάρκου του Ευγενικού¹¹⁶ (1393-1445). Μετά, όμως, από έρευνα και την αντιπαραβολή των δύο κειμένων, φαίνεται ότι ο Μάρκος ο Ευγενικός βασίζεται στον Νικόλαο και επηρεάζεται από αυτόν¹¹⁷. Φαίνεται λοιπόν ότι δεν υπάρχει ονομαστική αναφορά για τη λειτουργία αυτή μέχρι τον 12^ο αιώνα και η αναφορά σε αυτή του αγίου Μάρκου, δεν είναι και τόσο ασφαλής ιστορικά.

Η μελέτη της Λειτουργίας εντείνεται μετά την έκδοσή της το 1583, αλλά το ενδιαφέρον για τη λειτουργία αυτή έφτασε στο αποκορύφωμά του, όταν ο λειτουργιολόγος F. Probst¹¹⁸ προσπάθησε να αποδείξει, κατά προσέγγιση, ότι ήταν η αντιπροσωπευτική λειτουργία της Εκκλησίας στη προκωνσταντίνηα περίοδο. Όλα αυτά τα στοιχεία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η *Κλημέντιος Λειτουργία* είναι ένα λογοτεχνικό κατασκευάσμα, στηριζόμενο βέβαια στη

---

¹¹² Νικήτας Στηθάτος, *Κατά Λατίνων*, PG 120, 1017CD., βλ. Νάσσης (2006), *Οπ.π.*, σ.108.

¹¹³ *Αποστολικαί Διαταγαί*, ΡΠΣ τ. Δ', 449-450.

¹¹⁴ I. Oudot, *Patriarchatus Constantinopolitani Acta Selecta I*, Sacra Congregatione per la Chiesa Orientale. Fonti, Serie II, Fasc. III, Βατικανό 1941, σ. 24: «Ἐρώτησις κ': Καὶ εἰ δεῖ τὰ διὰ Κλήμεντος ἀποστολικά βιβλία ὀκτὼ ἀναγινώσκεσθαι καὶ φυλάττεσθαι...; Ἀποκρισις: Οὐχί, διὰ τὸ ἐν διαφόροις χρόνοις νοθευθῆναι ...».

¹¹⁵ Νικόλαος Μεθώνης, *Προς τους διστάζοντας, και λέγοντας ότι ο ιερουργούμενος ἄρτος και οἶνος οὐκ ἔστι σῶμα και αἷμα του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού*, PG 135, 513D.

¹¹⁶ Μάρκος Ευγενικός, *Ὅτι ου μόνον ἀπὸ της φωνῆς των δεσποτικῶν ρημάτων αγιάζονται τα θεία δώρα, ἀλλ' εκ της μετὰ ταῦτα ευχῆς και ευλογίας του ιερέως δυνάμει του αγίου Πνεύματος*, PG 160, 1080B-1081B: «Ἐν μεν γαρ τη συγγραφείσῃ διὰ Κλήμεντος λειτουργία των ιερῶν αποστόλων...Ταῦτα μεν οι θεῖοι ἀπόστολοι διὰ της συγγραφῆς του μακαρίου Κλήμεντος τη Εκκλησία παραδεδώκασιν».

¹¹⁷ Νάσσης (2006), *Οπ.π.*, σ.108.

¹¹⁸ *Liturgie der drei ersten christlichen Jahrhunderte*, Τυβίγγη 1870 (ἀνατύπωση, Darmstadt 1968), βλ. Νάσσης (2006), *Οπ.π.*, σ.109.

λειτουργική πράξη της εποχής, αλλά δεν χρησιμοποιήθηκε από οποιαδήποτε Εκκλησία¹¹⁹.

Ο Ι. Φουντούλης γράφει ότι το μειονέκτημα της *Κλημέντιου Λειτουργίας* σε σχέση με τις άλλες αναφορές είναι ότι δεν παραδίνεται παρόμοιο κείμενο που να χρησιμοποιήθηκε στη λειτουργική πράξη της Εκκλησίας, αλλά στην ιδιωτική και ιδεατή της μορφή¹²⁰. Δεν φαίνεται, λοιπόν, να μυσταγωγείται η λειτουργία αυτή στην πράξη. Άσχετα, όμως, από την προέλευση της λειτουργίας των *Αποστολικών Διαταγών*, είναι χαρακτηριστικό ότι οι Πατέρες είχαν τη γνώμη περί της ορθοδοξίας του κειμένου, που επιβεβαιώνεται μετά από την προσεκτική εξέταση του κειμένου.

Στις *Αποστολικές Διαταγές*, υπάρχει και η αναφορά για το πότε τελείται η Θεία Λειτουργία: «εν τη ημέρα του Σαββάτου και εν τη του Κυρίου αναστασίμω τη Κυριακή σπουδαιότερως απαντάτε αίνον αναπέμποντες τω Θεώ τω ποιήσαντι όλα δια Ιησού»¹²¹. Ήδη από τα αποστολικά χρόνια και σε αντιδιαστολή προς το ιουδαϊκό Σάββατο, καθιερώθηκε η Κυριακή ως πρώτη μέρα της εβδομάδας και η εβδομαδιαία χριστιανική γιορτή. Κατ' αρχάς ονομαζόταν *μία των Σαββάτων*, αλλά γρήγορα επιβλήθηκε η ονομασία Κυριακή, *Κυρίου ημέρα*, η οποία εορταζόταν ως η ημέρα της Αναστάσεως του Κυρίου¹²². Στο έργο επίσης *Διδαχή των Αποστόλων*, υπάρχει το εξής κείμενο: «Κατά Κυριακήν δε Κυρίου συναχθέντες κλάσατε άρτον και ευχαριστήσατε προεξομολογησάμενοι τα παραπτώματα υμών, όπως καθαρά η θυσία ημών η

---

¹¹⁹ Όπ.π.

¹²⁰ Θεία Λειτουργία των Αποστολικών Διαταγών, *Θείαι Λειτουργίαι*, Κείμενα Λειτουργικής τεύχ. Γ', σσ. 300-301. Π. Ν. Τρεμπέλα (1961), *Λειτουργικοί τύποι Αιγύπτου και ανατολής. Συμβολαί εις τήν ιστορίαν της χριστιανικής λατρείας*, Αθήνα, σσ. 109-113. P. F. Bradshaw (1992), *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*, London: SPCK, σ. 95-96.

¹²¹ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG1, 1021A.

¹²² Φειδάς (1994), Όπ.π., σ. 272.

πας δε έχων την αμφιβολίαν, μετά του ετέρου αυτού μη συνελθέτω υμίν, έως ου διαλλαγώσιν, ίνα μη κοινωθή η θυσία υμών»¹²³.

Κάθε Κυριακή, λοιπόν, οι χριστιανοί τελούσαν τη θεία Ευχαριστία, με προσευχή και ύμνους στον Θεό, σε ένδειξη χαράς και δοξολογίας για το λυτρωτικό γεγονός της Αναστάσεως του Χριστού.

---

¹²³ Διδαχή των Αποστόλων, XIV 1- 2, ΒΕΠΕΣ 2, 220, 10-14.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄: Δομή της Λειτουργίας σύμφωνα με το σχεδιάγραμμα των Αποστολικών Διαταγών

α) Συνοπτική αναφορά στο σχεδιάγραμμα της θ. Λειτουργίας και στην τάξη της ευχαριστιακής τελετουργίας

Οι δύο μαρτυρίες περί της θ. Λειτουργίας κατανέμονται ως ακολούθως: η πρώτη ευρίσκεται στο Β΄ Βιβλίο, κεφ. 57, 2-21 και η δεύτερη στο Η΄ Βιβλίο, κεφ. 9, 5 έως 15, 10. Στο Ζ΄ Βιβλίο, κεφ. 25-26 καταχωρίζονται κάποιες ευχές πριν και μετά από τη θεία Μετάληψη. Εκθέτουμε αναλυτικότερα το σχεδιάγραμμα της θ. Λειτουργίας στις δύο συγκεκριμένες μαρτυρίες:

1. Η θεία Λειτουργία στο Β΄, 57, 2-21¹²⁴:

- (i) Συνάθροιση της Εκκλησίας υπό τον Επίσκοπο (2)¹²⁵.
- (ii) Η θέση του Επισκόπου και των Πρεσβυτέρων μέσα στο Ναό (4).
- (iii) Αναγνώσματα (5-7).
- (iv) Περισυλλογή του λαού (8).
- (v) Φροντίδα των Διακόνων, ώστε οι λαϊκοί να κάθονται στη θέση που πρέπει (11-13).
- (vi) Αποχώρηση κατηχουμένων και μετανοούντων (14).
- (vii) Προσευχή των πιστών «κατ' ανατολάς» (14).
- (viii) Ασπασμός της ειρήνης- Διακονικές αιτήσεις (17- 18).
- (ix) Ευλογία του λαού από τον Επίσκοπο- Επιτέλεση της θυσίας (19-21).
- (x) Μετάληψη των πιστών (21).

2. Η θεία Λειτουργία στο Η΄, 5, 9- 15, 10¹²⁶:

- (i) Ο νεοχειροτονημένος Επίσκοπος προσφέρει τη θυσία (5, 9).
- (ii) Αναγνώσματα- Ασπασμός της ειρήνης (5, 11).

---

¹²⁴ Έκδ. υπό Μ. METZER, SC 320, σσ. 310(4)- 320(102).

¹²⁵ Οι εντός παρενθέσεως αριθμοί αφορούν στους στίχους.

¹²⁶ Έκδ. υπό Μ. METZER, SC 336, σσ. 148(48)- 214(53).

- (iii) Διακονικές αιτήσεις υπέρ των κατηχουμένων (6, 2-9).
- (iv) Ευχή ευλογίας κατηχουμένων από τον Επίσκοπο- Αποχώρηση κατηχουμένων (6, 11-14).
- (v) Διακονικές αιτήσεις υπέρ των «ενεργουμένων υπό πνευμάτων ακαθάρτων» (7, 2-3).
- (vi) Ευχή Επισκόπου υπέρ των ενεργουμένων- Αποχώρηση ενεργουμένων (7, 5-9).
- (vii) Διακονικές αιτήσεις υπέρ των φωτιζομένων (8, 2-3).
- (viii) Ευχή Επισκόπου υπέρ των φωτιζομένων- Αποχώρηση φωτιζομένων (8, 5-6).
- (ix) Διακονικές αιτήσεις υπέρ των «εν μετανοία» (9, 2-6).
- (x) Ευχή Επισκόπου υπέρ των «εν μετανοία»- Αποχώρηση των «έν μετανοία» (9, 8-11).
- (xi) Διακονικές αιτήσεις υπέρ των πιστών (10, 2-20).
- (xii) Ευχή Επισκόπου υπέρ των πιστών (11, 2-6).
- (xiii) Ασπασμός της ειρήνης (11, 8-9).
- (xiv) Προσαγωγή των Δώρων στο θυσιαστήριο (13, 3).
- (xv) Διάλογος Επισκόπου- λαού (12, 4-5).
- (xvi) Ευχή της Αναφοράς (Α΄ τμήμα) [12, 6-27].
- (xvii) Ευχή της Αναφοράς (Β΄ τμήμα)- Ανάμνηση- Επίκληση- Δίπτυχα κεκοιμημένων και ζώντων (12, 29-51).
- (xviii) Διακονικές αιτήσεις (13, 3-9).
- (xix) Ευχή Επισκόπου (13, 10).
- (xx) «Πρόσχωμεν. Τα Άγια τοις Αγίοις. Εις Άγιος...» (13, 11-13).
- (xxi) Μετάληψη ιερέως και λαού (13, 14-17).
- (xxii) Ευχαριστία Διακόνου για τη Μετάληψη (14, 2-3).
- (xxiii) Ευχή ευχαριστίας Επισκόπου (15, 2-5).
- (xxiv) Ευχή απολύσεως Επισκόπου (15, 7-9).

Με βάση τις δύο μαρτυρίες περί της Λειτουργίας (κεφ. Β΄ και Η΄) θα επιχειρήσουμε μια σύνθεση σχεδιαγράμματος της θ. Λειτουργίας των *Αποστολικών Διαταγών*, ώστε να αποτυπωθεί καλύτερα η τάξη της ευχαριστιακής τελετουργίας.

(α) Η θ. Λειτουργία ξεκινούσε με είσοδο του Επισκόπου και των ιερέων στο ναό, μετά την οποία ακολουθούσαν τα αναγνώσματα. Ο λαός είχε εισέλθει στο ναό πριν από τον κλήρο και είχε καταλάβει συγκεκριμένες θέσεις, που προορίζονταν για κάθε τάξη (Β΄, 57). Κατά την είσοδο του κλήρου δεν μνημονεύονται εισοδικοί ψαλμοί ή τροπάρια. Το γεγονός αυτό συνάδει με το συμπέρασμα πολλών μελετών ότι η είσοδος του κλήρου μέχρι το τέλος του 4ου αι. γινόταν «εν σιγή»¹²⁷.

(β) Μετά την είσοδο του κλήρου, ο Επίσκοπος ανήρχετο επί της καθέδρας του και απηύθυνε το «Ειρήνη πάσι» ως ασπασμό της ειρήνης. Στο Β΄ 54 σημειώνεται ότι, όπως, όταν κάποιος εισέρχεται σ' ένα σπίτι, απευθύνει χαιρετισμό ειρήνης, πολύ περισσότερο πρέπει να απευθύνει ο Επίσκοπος παρόμοιο χαιρετισμό σ' εκείνους που εισέρχονται στην Εκκλησία.

(γ) Ακολουθούν τα αναγνώσματα, τα οποία σύμφωνα με το Η΄ 5 ήσαν πέντε: δύο από την Παλαιά Διαθήκη (Νόμος και Προφήτες) και τρία από την Καινή (Πράξεις, Επιστολές, Ευαγγέλια). Το Β΄ 57 αναφέρει ότι μόνο το ευαγγέλιο αναγιωσκόταν από τον διάκονο ή τον πρεσβύτερο, ενώ τα υπόλοιπα αναγνώσματα αναγιώσκονταν από αναγνώστη. Η εν λόγω μαρτυρία (Β΄ 57) αναφέρει ότι τα εκ της Παλαιάς Διαθήκης αναγνώσματα προέρχονταν από περισσότερα (σε σχέση με τη μαρτυρία του Η΄, 5) βιβλία¹²⁸. Παρέχεται, επίσης, η μαρτυρία ότι πριν από την ανάγνωση εξεφωνείτο ο τίτλος του βιβλίου, από το οποίο προερχόταν το ανάγνωσμα.

---

¹²⁷ Πρβλ. Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *όπ.π.*, σ. 11.

¹²⁸ Περί του θέματος των αναγνωσμάτων στις *Αποστολικές Διαταγές*, βλ. A.G. MARTIMORT, «À propos du nombre des lectures à la messe», *Homage à M. le Pr. A. Chavasse*, RSR 1984, σσ. 42-51.

(δ) Μεταξύ των ζευγών των αναγνωσμάτων παρεμβιόταν η ψαλμώδηση ψαλμών με εφύμνια (Β'57). Πρόκειται περί της πρακτικής να αναγινώσκονται εμμελώς οι στίχοι ενός ψαλμού, ο δε λαός έψαλε το ακροστίχιο, το οποίο ήταν πάντοτε το ίδιο. Πλην του Ευαγγελίου, κατά τα υπόλοιπα αναγνώσματα, καθώς και κατά την ψαλμώδηση των ψαλμών και των εφυμνίων, ο κλήρος και ο λαός παρέμεναν καθήμενοι (Β', 57· Η' 6).

(ε) Η ομιλία που ακολουθούσε γινόταν είτε από τον νεοχειροτηθέντα Επίσκοπο (Η', 5), είτε από τον πρεσβύτερο (πρώτα) και από τον Επίσκοπο (ακολουθως/ Β', 57). Στην τελευταία μαρτυρία επισημαίνεται ότι δεν ομιλούσαν όλοι οι πρεσβύτεροι. Και στις δύο μαρτυρίες, πάντως, το κήρυγμα αποκαλείται ως «λόγος παρακλήσεως» του λαού.

(στ) Μετά την ομιλία, ακολουθεί η σταδιακή αποχώρηση διαφόρων τάξεων εκ των παρισταμένων (Η', 6): οι «ακροώμενοι» (ήσαν οι «άπιστοι», ιουδαίοι και εθνικοί, οι οποίοι συμπαθούσαν τον χριστιανισμό και ενδιαφέρονταν για την ακρόαση της διδασκαλίας του), οι κατηχούμενοι (παρακολουθούσαν μαθήματα προετοιμασίας για το Βάπτισμά τους, χωρίς αυτό να έχει οριστικοποιηθεί), οι ενεργούμενοι από ακάθαρτα πνεύματα (βαπτισμένοι που είχαν υποστεί δαιμονισμό)¹²⁹, οι φωτιζόμενοι (κατηχούμενοι που ήσαν έτοιμοι να βαπτιστούν) και οι εν μετανοία (βαπτισμένοι που είχαν υποπέσει σε βαρύ αμάρτημα και στους οποίους είχε απαγορευθεί η θ. Μετάληψη).

Ο τρόπος αποχωρήσεως όλων αυτών ήταν παρόμοιος: ο διάκονος απηύθυνε αιτήσεις για κάθε μία από τις παραπάνω τάξεις (ο λαός απαντούσε δια του «Κύριε ελέησον»), ενώ ακολουθούσε ανάλογη ευχή του Επισκόπου.

(ζ) Μετά την αποχώρηση όλων των παραπάνω τάξεων, αρχίζει το κεντρικό τμήμα της θ. Λειτουργίας, με τις ευχές υπέρ των πιστών και τη διακονική

---

¹²⁹ Περί των διακονικών αιτήσεων και της ευχής του Επισκόπου για τους ενεργούμενους από ακάθαρτα πνεύματα, βλ. Γ.Ν. ΦΙΛΙΑ, «Οι εξορκισμοί ως θεραπευτική λειτουργική δραστηριότητα», στον τόμο *Η υγεία και η ασθένεια στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας* (Πρακτικά Ι' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου στελεχών Ιερών Μητροπόλεων, Βόλος, 20-22 Οκτωβρίου 2008), Αθήνα, ΕΜΥΕΕ, 2009, σσ. 334-336.

παρακέλευση «όσοι πιστοί, κλίνωμεν γόνυ» (Η΄, 10). Οι παρακελεύσεις αυτές είναι εκτενέστατες, ακολουθεί δε η ευχή του Επισκόπου για τους πιστούς (Η΄, 11), μετά την οποία ακολουθούσε ο ασπασμός της ειρήνης.

(η) Ακολουθεί η προσαγωγή (προσκομιδή) των «δώρων» από τον διάκονο στον Επίσκοπο, ο οποίος ευρίσκεται στο θυσιαστήριο (Η΄, 12). Ο αρχιερέας ενδύεται «λαμπρή εσθήτα» μπροστά στο θυσιαστήριο, ακολουθεί δε ο διάλογός του με τον λαό («Η χάρις του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού...»/ «Και μετά του πνεύματός σου»...).

(η) Στο σημείο αυτό αρχίζει η ευχή της Αναφοράς, που συνεχίζεται με τις ευχές της Αναμνήσεως, της Επικλήσεως και των Διπτύχων (Η΄, 12, 6-51)¹³⁰. Η όλη δομή της ευχής παραπέμπει στον αντιοχειανό τύπο της ευχής της Αναφοράς¹³¹.

(θ) Ακολουθούν διακονικές αιτήσεις, η ευχή προετοιμασίας για τη θ. Μετάληψη, καθώς και τα της θ. Μεταλήψεως (Η΄, 13).

(ι) Η θ. Λειτουργία ολοκληρώνεται με την ευχή της ευχαριστίας και με την τελική ευλογία υπό του Επισκόπου (Η΄ 15).

β) Επιμέρους παρατηρήσεις επί της δομής

(i) Οι παραπάνω μαρτυρίες αποτελούν «μία μοναδική στο είδος της πρώτη απόπειρα πλήρους καταγραφής της ευχαριστιακής πράξεως της Εκκλησίας»¹³².

---

¹³⁰ Περί των θέσεων που έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη συγγένεια της ευχής της Αναφοράς των Αποστολικών Διαταγών με την αντίστοιχη της Αποστολικής Παραδόσεως του Ιππολύτου Ρώμης, βλ. Μ. METZER, «La Didascalie ...», σ. 201, σημ. 44. Ειδικότερα περί του τμήματος της Αναμνήσεως στη συγκεκριμένη ευχή, βλ. L. LIGIER, «Autour du sacrifice eucharistique. Anaphores orientales et anamnèse juive de Kippur», *NRT* 82 (1960), σ. 41. Στη συγκεκριμένη ευχή της Αναφοράς των Αποστολικών Διαταγών ο W. BOUSSET κατέδειξε την ύπαρξη στοιχείων από τη λατρεία της εβραϊκής Συναγωγής, κυρίως στο τμήμα περί των «θαυμασιών» της δημιουργίας του κόσμου από το Θεό («Eine jüdische Gebetssammlung im siebenten Buch der apostolischen Konstitutionen», *Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, Berlin 1916, σσ. 435-489).

Η μεγάλη έκταση, πάντως, της ευχής της Αναφοράς υποδηλώνει ότι το κείμενο δεν προέρχεται από μία μόνο συγκεκριμένη λειτουργική παράδοση, αλλά ότι αποτελεί προϊόν συμπλήματος περισσότερων παραδόσεων (A. BAUMSTARK, *Liturgie Comparée*, Chevetogne 1953³, σ. 22).

¹³¹ Μ. METZGER, *SC* 329, σ. 83· Α. TARBY, *La prière eucharistique de l'Église de Jérusalem*, Paris, Beauchesne, 1972, σ. 71 (TH 17).

Η συγκεκριμένη πράξη δεν ίσχυε μόνο κατά την εποχή του αγνώστου συμπλητή, αλλά και σε προγενέστερες εποχές, όπως καταδεικνύουν κάποια αρχαιότερα του 4ου αι. στοιχεία της ευχαριστιακής πράξεως: η έναρξη από τα αναγνώσματα, ο αριθμός των αγιογραφικών περικοπών, οι δεήσεις υπέρ των κατηχουμένων, ενεργουμένων υπό πνευμάτων ακαθάρτων, φωτιζομένων και μετανοούντων, η ύπαρξη αιτήσεων πριν από την αποχώρηση των κατηχουμένων, η παρεμβολή του ασπασμού πριν από την προσφορά των Δώρων, η απλούστατη μορφή της προσκομιδής (η οποία εξελίχθηκε μεταγενεστέρως στη Μεγάλη Είσοδο).

Στοιχεία, επίσης, που υποδηλώνουν την αρχαιότητα της Λειτουργίας στις *Αποστολικές Διαταγές* είναι η (κατά την εποχή εκείνη) μη ενσωμάτωση της Κυριακής Προσευχής, ενώ ελλείπουν και τα στοιχεία που εισήχθησαν στη Λειτουργία κατά τον 6ο αι. (ο Τρισάγιος Ύμνος και το Σύμβολο της Πίστεως). Αλλά και η εκτενής και αναλυτική αναφορά του πρώτου τμήματος της ευχής της Αναφοράς στις ευεργεσίες του Θεού υποδηλώνει κάποια έμμεση εξάρτηση από αντίστοιχες ευχές της λατρείας της ιουδαϊκής συναγωγής (επομένως, παραπέμπουν σε αρχαϊκά στοιχεία της θ. Ευχαριστίας).

Στη Λειτουργία των *Αποστολικών Διαταγών* οι ευχές παρουσιάζουν φιλολογική ομοιογένεια· παραταύτα, φαίνεται ότι υπάρχουν προσθήκες εκ μέρους του συμπλητή, γεγονός το οποίο απετέλεσε την αιτία της μη υιοθέτησεως της Λειτουργίας αυτής από την μεταγενέστερη εκκλησιαστική πράξη. Θα πρέπει, πάντως, να τονιστεί ότι η Λειτουργία των *Αποστολικών Διαταγών* αποτελεί τον ασφαλέστερο μάρτυρα της λειτουργικής πράξεως της Εκκλησίας της Αντιοχείας περί το τέλος του 4ου αι.¹³³.

---

¹³² Πρβλ. Γ. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ, *όπ.π.*, σ. 5. Είναι εμφανές ότι η μαρτυρία του 8ου βιβλίου παρέχει περισσότερα στοιχεία περί της θ. Λειτουργίας σε σχέση με την αντίστοιχη του 2ου βιβλίου. Ισχύει, επομένως, η διαπίστωση του Μ. METZGER ότι τα έξι πρώτα βιβλία των *Αποστολικών Διαταγών* παρέχουν σύντομες αναφορές στη θ. Λειτουργία («La Didascalie...», σ. 193).

¹³³ Ο G. DIX, μάλιστα, θεωρεί ότι ο άγνωστος συμπλητής της Λειτουργίας των *Αποστολικών Διαταγών* «προσήρμοσε τον αντιοχειανό τύπο στις προσωπικές του ιδέες» (*The Shape of the Liturgy*, Westminster, Dacre Press, 1952², σ. 176).

(ii) Σύμφωνα με τις *Αποστολικές Διαταγές*, η έναρξη της θείας Λειτουργίας γινόταν με την είσοδο κλήρου και λαού στον ναό. Ο λαός κατελάμβανε τον χώρο που έπρεπε να σταθεί και ο κλήρος το ιερό βήμα. Μετά την είσοδο των πιστών στο ναό, ο προεστώς χαιρετούσε με την ευλογία «ειρήνη πάσι»¹³⁴, και ο λαός απαντούσε «και το πνεύματί σου»¹³⁵. Το Πνεύμα το Άγιο είναι εκείνο που θα φέρει την ειρήνη στις ψυχές των ανθρώπων, για να λατρέψουν τον Θεό. Αυτή ζητάμε στα «Ειρηνικά», κατά τη βυζαντινή Λειτουργία¹³⁶.

Μετά ακολουθούν τα αναγνώσματα: «Προφητῶν ανάγνωσις και Ευαγγελίου κηρύκια...»¹³⁷. Στο δεύτερο βιβλίο αναφέρονται περισσότερα βιβλία από την Παλαιά Διαθήκη¹³⁸. Τα αναγνώσματα της θείας Λειτουργίας είναι διδακτικά για τον λαό του Θεού, που θέλει να ξεδιψάσει με το κρυστάλλινο νερό των Γραφών¹³⁹. Πριν από το κήρυγμα ακούγεται η ευλογία «Η χάρις του Κυρίου

---

¹³⁴ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1, 720 A.

¹³⁵ Ο άγιος Σεραφείμ του Σάρωφ (1754-1833), σε μία συνομιλία του, θέλησε να προσδιορίσει το σκοπό της χριστιανικής ζωής. Μπορεί να φαίνεται αρχικά ως απλή ερώτηση, αλλά όμως περιλαμβάνει ολόκληρη την πνευματική παράδοση της Ορθόδοξου Εκκλησίας. Η προσευχή, η νηστεία η αγρυπνία και όλες οι χριστιανικές αρετές έλεγε, μπορεί να είναι άριστες αλλά από μόνες τους δεν αντιπροσωπεύουν τον σκοπό της χριστιανικής ζωής. Είναι μόνο τα απαραίτητα μέσα για το σκοπό της χριστιανικής ζωής. Διότι ο αληθινός σκοπός, είναι η απόκτηση του Αγίου Πνεύματος. Όλα τα καλά έργα που γίνονται στο όνομα του Χριστού, είναι τα μέσα για την απόκτηση του Αγίου Πνεύματος. Βλ. VI. Lossky (1973), *Η μυστική θεολογία της ανατολικής Εκκλησίας*, μτφρ. Στ. Πλευράκη, Θεσσαλονίκη: εκδ. Aubier, σ. 251.

¹³⁶ Φουντούλης (1986), σ. 15.

¹³⁷ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1, 744B.

¹³⁸ «Αναγινωσκέτω τα Μωσέως και Ιησού του Ναυή, τα των Κριτών και των Βασιλειών, τα των Παραλειπομένων και τα της Επανόδου, προς τούτοις τα του Ιώβ και τα Σολομώντος και τα των εξεκαιδέκα Προφητών», *Όπ.π.* PG 1, 728A.

¹³⁹ Τα αναγνώσματα είναι αποστολικές και ευαγγελικές περικοπές, που διαβάζονται σε κάθε Λειτουργία. Η χρησιμοποίηση των αναγνωσμάτων στη Λειτουργία, μαρτυρείται από τον 2^ο αιώνα σύμφωνα με τον Ιουστίνο και γράφει ότι οι πιστοί σε κάθε σύναξη «διάβαζαν τα απομνημονεύματα των αποστόλων ή τα συγγράμματα των προφητών» (*Απολογία Α'*, 67. PG 6, 429). Σήμερα τα αναγνώσματα της Παλαιάς Διαθήκης, δεν διαβάζονται στη Λειτουργία, αλλά μεταφέρθηκαν στην Ακολουθία του Εσπερινού, των μεγάλων γιορτών. Στα πρώτα χριστιανικά χρόνια η ανάγνωση των περικοπών ήταν ελεύθερη. Με τα χρόνια έβαλε η εκκλησία μια τάξη στο θέμα αυτό, σύμφωνα με το

ημών Ιησού Χριστού, και η αγάπη του Θεού και Πατρός και η κοινωνία του Αγίου Πνεύματος μετά πάντων ημών»¹⁴⁰. Μεταξύ των αναγνωσμάτων μεσολαμβάνουν οι ψαλμοί του Δαβίδ και ο λαός ψάλλει ακροστιχίδες, «ανά δύο γενομένων αναγνωσμάτων, έτερός τις τους Δαβίδ ψαλλέτω ύμνους και ο λαός τα ακροστίχια υποψαλλέτω»¹⁴¹. Μετά τα αναγνώσματα ακολουθούσε το κήρυγμα¹⁴². Η ομιλία σύμφωνα με το Η', 5 βιβλίο των *Αποστολικών Διαταγών*, γινόταν από τον νεοχειροτονηθέντα επίσκοπο, είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι το κήρυγμα χαρακτηρίζεται ως «λόγος παρακλήσεως».

Πριν την Αγία Αναφορά, προηγούνται δύο συμβολικές πράξεις, ο ασπασμός και το νίψιμο των χεριών, με το παράγγελμα «Πρόσχωμεν... Ασπάσασθε αλλήλους, εν φιλήματι» και «εις υποδιάκονος διδώτω απόρριψιν χειρών τοις ιερεύσιν, σύμβολον καθαρότητας ψυχών Θεώ ανακοιμένων»¹⁴³. Ο ασπασμός ανταλλάσσόταν από όλους: «ασπαζέσθωσαν οι του κλήρου τον επίσκοπον, οι λαϊκοί τους λαϊκούς, αι γυναίκες τας γυναίκας»¹⁴⁴. Στα πρώτα Χριστιανικά χρόνια, ήταν αναγκαία η συνδιαλλαγή μεταξύ των χριστιανών που συμμετείχαν στη θεία Λειτουργία και τη θεωρούσαν απαραίτητη προετοιμασία

οποίο το Ευαγγέλιο και ο Απόστολος διαβάζονται με σειρά. Βλ. Γ. Φίλιας (2002), «Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας», στο Γ. Φίλιας, *Η Λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, τόμ Β', Πάτρα: ΕΑΠ, σ. 24.

¹⁴⁰ Το πρώτο τμήμα της θείας Λειτουργίας έλαβε την ονομασία «Λειτουργία των Κατηχουμένων», από τους Κατηχούμενος, εκείνους δηλαδή που προετοιμάζονταν για να βαπτιστούν και για τον σκοπό αυτό παρακολουθούσαν μαθήματα μύησης στον χριστιανισμό. Στους κατηχούμενος επιτρεπόταν να είναι παρόντες κατά το πρώτο τμήμα της Λειτουργίας και μετά αποχωρούσαν. Η άλλη ονομασία του πρώτου αυτού τμήματος της Λειτουργίας είναι «Ιερουργία του Λόγου», προέρχεται από το κεντρικό γεγονός του τμήματος, δηλαδή την ανάγνωση περικοπών από τα Ευαγγέλια, τις Επιστολές του Παύλου, ή τις Πράξεις των Αποστόλων. Βλ. Φίλιας(2002), *Όπ.π.*, σ. 20.

¹⁴¹ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1, 729 A.

¹⁴² Αμέσως μετά τα αναγνώσματα, ο επίσκοπος ή ο ιερέας, αναλύει στους πιστούς τις έννοιες και τα νοήματα που πηγάζουν από τις περικοπές. Το κήρυγμα ήταν αναγκαίο για να μπορέσουν οι πιστοί να κατανοήσουν όσα άκουσαν και να εδραιωθούν στην πίστη τους και οι κατηχούμενη, αλλά και οι βαπτιζόμενοι. Βλ. Φίλιας (2002), *Όπ.π.*, σ. 25.

¹⁴³ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1,736 A και PG 1, 1089D.

¹⁴⁴ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1, 736 A.

για να κοινωνήσουν¹⁴⁵. Σε αυτό βοηθούσε ο ασπασμός της αγάπης και της συγχωρητικότητας, καθώς και το νίψιμο των χεριών από τους κληρικούς.

Ακολουθούσαν οι διακονικές προτροπές, με ευχές υπέρ των κατηχουμένων¹⁴⁶, των ενεργουμένων από πνευμάτων ακαθάρτων, των φωτιζομένων¹⁴⁷, των εν μετανοία¹⁴⁸ και των πιστών. Στο κείμενο των *Αποστολικών Διαταγών* αναφέρεται ότι «έφ εκάστῳ τούτων ὢν ο διάκονος προσφωνεί, λεγέτω ο λαός Κύριε ελέησον και προ πάντων τα παιδιά»¹⁴⁹. Ο ασπασμός, το νίψιμο των χεριών και η είσοδος των τιμίων δώρων γινόταν εν σιγή. Η μεταφορά των δώρων γινόταν χωρίς ιδιαίτερη πομπή από το διακονικό, όπου άφηναν οι πιστοί τις προσφορές τους στο θυσιαστήριο με τη βοήθεια των διακόνων. Ο επίσκοπος και οι ιερείς εισερχόταν και αυτοί, μετά τη χειρονιψία, στο ιερό και υποδεχόταν τα τίμια δώρα¹⁵⁰.

Στη συνέχεια ακολουθεί η αναφορά¹⁵¹ της Λειτουργίας των *Αποστολικών Διαταγών*, ένα ολοκληρωμένο θεολογικό κείμενο, που αναπέμπεται από τον αρχιερέα. Ο διάκονος προτρέπει τους πιστούς να σταθούν όρθιοι για την προσφορά των δώρων: «ορθοί προς Κύριον μετα φόβου και τρόμου εσώτες ὡμεν

---

¹⁴⁵ Ευ. Ταγαρά(2010), *Οπ.π.*, σ. 93.

¹⁴⁶ Κατήχηση, ονομαζόταν η περίοδος που προηγούταν του Βαπτίσματος, από τη στιγμή που ήθελε κάποιος να βαπτιστεί, ως την πασχαλινή αγρυπνία κατά την οποία τελούταν το βάπτισμα. Η περίοδος αυτή της κατήχησης στηριζόταν στην εντολή του Κυρίου, όπως διατυπώθηκε πριν από το βάπτισμα η έννοια «μαθητεύσατε πάντα τα έθνη». Και κατά την Πεντηκοστή η ομιλία του Πέτρου μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα είδος κατήχησης [Φίλιας (2002), *Οπ.π.*, σ. 51].

¹⁴⁷ Μια μέρα προτού αρχίσει η Μεγάλη Τεσσαρακοστή στο τέλος της οποίας επρόκειτο να βαπτιστούν, γινόταν η εγγραφή των κατηχουμένων και ονομαζόταν από εκείνη τη στιγμή *φωτιζόμενος* [Φίλιας (2002), *Οπ.π.*, σ. 52].

¹⁴⁸ Μετανοούντες, ήταν οι τάξεις εκείνων που βρισκόταν σε διαδικασία μετανοίας και ανέμεναν για κάποιο διάστημα τη συγχώρηση από την Εκκλησία, λόγω της βαρύτητας των αμαρτημάτων τους.

¹⁴⁹ *Αποστολικαί Διαταγαί*, Η, 6.

¹⁵⁰ *Οπ.π.*, Η, 17.

¹⁵¹ Η αναφορά βρίσκεται στο δεύτερο τμήμα της θείας Λειτουργίας, στη Λειτουργία των πιστών, που συμμετείχαν μόνο οι βαπτισμένοι και όσοι θα κοινωνούσαν των Αχράντων Μυστηρίων, είναι το ουσιαστικότερο τμήμα της θείας Λειτουργίας.

προσφέρειν»¹⁵². Ο Επίσκοπος περιστοιχούμενος από τους πρεσβυτέρους και από τους διακόνους, αρχίζει την αναφορά και την ευχαριστήρια ευχή: «Η χάρις του παντοκράτορος Θεού και η αγάπη του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού και η κοινωνία του Αγίου Πνεύματος έστω μετά πάντων ημών»¹⁵³. Ο διάλογος συνεχίζεται μεταξύ του ιερέα και του λαού, με σκοπό να συμμετέχει σε όσα λέγονται κατά την αναφορά. Ο διάλογος αυτός αποτελείται από τρία μέρη.

Στο πρώτο μέρος, ο λειτουργός χαιρετά και ευλογεί το εκκλησίασμα με το χωρίο της Β' προς Κορινθίους¹⁵⁴. Στο δεύτερο μέρος ο λαός προτρέπεται να στραφεί από τα γήινα στα επουράνια, ο νούς και η καρδιά του ανθρώπου, όλο δηλαδή το είναι του. Στο τρίτο μέρος προτρέπονται οι πιστοί να προσευχηθούν μαζί με τους ιερείς κατά τη διάρκεια της ευχαριστήριας ευχής και ο λαός απαντάει με το «άξιον και δίκαιον».

Ο Επίσκοπος αρχίζει την ευχαριστήρια ευχή που είναι ο πρόλογος της αναφοράς και απευθύνεται προς τον Θεό Πατέρα και τον υμνεί λέγοντας: «Άξιον ως αληθώς και δίκαιον πρό πάντων ανυμνείν σε τον όντως όντα Θεόν...»¹⁵⁵. Το μακροσκελές κείμενο της αγίας Αναφοράς χρησιμοποιεί πολλές βιβλικές εκφράσεις από την Καινή Διαθήκη, «εξ ού πάσα πατριά εν ουρανώ και επί γης ονομάζεται»¹⁵⁶, «εξ ού τα πάντα»¹⁵⁷, «πρωτότοκον πάσης κτίσεως»¹⁵⁸. Οι ύμνοι αναφέρονται στον Θεό, με πολλά κοσμητικά επίθετα που δηλώνουν τα ιδιώματά Του. Υπάρχει, λοιπόν, ένα πλήθος κοσμητικά επίθετα που δηλώνουν τις ιδιότητές Του, όπως «αγέννητος», «άναρχος», «ανενδεής», «άναρχος γνώσις», «αΐδιος όρασις», «αγέννητος ακοή», «αδίδακτος σοφία». Εξυμνούν τον Υιό, που είναι γεννηθείς «προ πάντων των αιώνων», ο «Λόγος Θεός», ο «αρχιερεύς», που καταστάθηκε κυρίαρχος, «βασιλεύς ...πάσης νοητής και αισθητής φύσεως», ο

---

¹⁵² Αποστολικά Διαταγαί, PG 1, 1092A.

¹⁵³ Αποστολικά Διαταγαί, PG 1, 1092B. Αγγελίδης (2013), Οπ.π., σ. 51.

¹⁵⁴ Β' Κορ. 2. 1-10.

¹⁵⁵ Αποστολικά Διαταγαί, PG 1, 1093A.

¹⁵⁶ Εφ. 3, 15

¹⁵⁷ Α' Κορ. 8, 6.

¹⁵⁸ Κολ. 1, 15.

«Ἄγγελος της μεγάλης βουλῆς» του Θεού. Ο Θεός δημιούργησε τα πάντα δια του Υιού Του και δια του Υιού προνοεί γι' αυτά. Μέσω του Υιού Του δώρισε την ύπαρξη του κόσμου και του ανθρώπου, μέσω Αυτού δώρισε και την ευημερία (σύ γάρ, Θεὲ αἰώνιε, δι' αὐτοῦ τὰ πάντα πεποίηκας καὶ δι' αὐτοῦ τῆς προσηκούσης προνοίας τὰ ὅλα ἀξιοῖς· δι' οὗ γὰρ τὸ εἶναι ἐχαρίσω, δι' αὐτοῦ καὶ τὸ εὖ ἐδώρήσω)¹⁵⁹.

Στη συνέχεια, το κείμενο αναφέρεται στη δημιουργία των Αγγέλων και των ουρανίων δυνάμεων από τον Θεό δια του Υιού. Ο Θεός δημιουργεί τα Χερουβείμ και τα Σεραφείμ και όλες τις ουράνιες δυνάμεις, τον ουρανό, το στερέωμα, το φως, τον ήλιο, τη σελήνη, τα αστέρια, το νερό, τον αέρα. Δημιουργεί «τὸ πῦρ πρὸς σκότους παραμυθίαν», «τὴν μεγάλην θάλασσαν», την άβυσσο, τα ὄρη και τους ποταμούς, κοσμεῖ τον κόσμο με φυτά και ζῶα και πτηνά. Τέλος, δημιουργεί τον άνθρωπο από αθάνατη ψυχή και από σώμα. Η ψυχή έχει τη λογική διάγνωση, τη διάκριση ευσεβείας και ασεβείας και την παρατήρηση δικαίου και αδίκου, ενώ το σώμα έχει το «πένταθλον» των αισθήσεων και την μεταβατική κίνηση»¹⁶⁰.

Στην ευχαριστήρια ευχή κατά την εξιστόρηση της δημιουργίας του ανθρώπου και της ζωής του στον παράδεισο, διακρίνουμε την εκ μέρους της αγάπης του Θεού προσφορά δώρων και ευεργεσιών. Αυτά αφού τα χρησιμοποιήσει ο άνθρωπος κατάλληλα και με τη βοήθεια της θείας Χάρης έχει τη δυνατότητα, εάν φυλάξει την εντολή να αποκτήσει πλήρη και τέλεια αθανασία. Τα δώρα αυτά του Θεού, όπως αναφέρονται στην ευχή της Κλημεντίου Λειτουργίας, είναι η κυριαρχία του ανθρώπου στα ζῶα ὅλης της κτίσεως (*αρχέτωσαν των ιχθύων της θαλάσσης και των πετεινών του ουρανού*), η κατοχή πολλών γνώσεων (τὴν λογικὴν διάγνωσιν, ευσεβείας και ασεβείας διάγνωσιν, δικαίου και αδίκου παρατήρησιν), η ἔλλειψη θλίψεων και η μακαριότητα του παραδείσου («Συ...Θεὲ παντοκράτωρ, δια Χριστοῦ παράδεισον εν Εδὲμ κατά ανατολάς εφύτευσας...και

¹⁵⁹ Αποστολικά Διαταγαί, PG 1, 1093B. Βλ. Αγγελίδης (2013), Οπ.π., σ. 52.

¹⁶⁰ Αποστολικά Διαταγαί, PG 1, 1097B. Βλ. Αγγελίδης (2013), Οπ.π., σ. 53.

εν αὐτῷ, ὡς ἂν ἐν ἐστίᾳ πολυτελείᾳ, εἰσῆγαγες αὐτόν», τὰ σπέρματα θεογνωσίας, καθὼς ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ δὲν ἦταν τέλεια (καὶ τὸν νόμον δέδωκας αὐτῷ ἐμφυτον, ὅπως οἴκοθεν καὶ παρ' ἐαυτοῦ ἔχει τὰ σπέρματα τῆς θεογνωσίας), καὶ ἡ δυνατότητα τῆς ἀθανασίας (ἐὰν φυλάξῃ τὴν ἐντολὴν μισθὸν ταύτης τὴν ἀθανασίαν κομίσῃται). Ὁ Θεὸς δημιουργεῖ ἓνα θαυμάσιο περιβάλλον γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ τιμωρεῖται ἡ ἀσυνέπειά του πρὸς τὸν Δημιουργό.¹⁶¹

Ἀκολουθεῖ ὁ ἐπινίκιος ὕμνος μετὰ αἶνους ἀπὸ ὅλες τῆς οὐράνιες δυνάμεις πρὸς τὸ Δεσπότη καὶ Παντοκράτορα: Ὑπὲρ ἀπάντων σοὶ ἡ δόξα... Σὲ προσκυνοῦσιν ἀνάριθμοι στρατιαὶ ἀγγέλων, θρόνων, κυριοτήτων, ἀρχῶν, ἐξουσιῶν... τὰ Χερουβὶμ καὶ ἐξαπτέρυγα Σεραφεῖμ... ἅμα χιλιάσις χιλιάσιν Ἀρχαγγέλων καὶ μυριάσις μυριάσιν Ἀγγέλων... βοῶσαις. Καὶ πᾶς ὁ λαὸς ἅμα εἰπάτω· Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος Σαβαώθ, πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ Ἐὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας Ἀμήν. Καὶ ὁ ἀρχιερεὺς λεγέτω Ἅγιος γὰρ εἶ ὡς ἀληθῶς καὶ πανάγιος...¹⁶².

Στὸ παραπάνω τμήμα τοῦ ἐπινίκιου ὕμνου, γίνεται ἀπαρίθμηση τῶν ἐπουρανίων δυνάμεων ποὺ αἰσθάνονται δέος μπροστὰ στὸ οὐράνιο μεγαλεῖο. Ὁ ἀριθμὸς τῶν οὐρανίων δυνάμεων καὶ τῶν Ἀγγέλων εἶναι ἀπεριόριστος καὶ δημιουργήθηκαν διὰ τοῦ Υἱοῦ πρὶν ἀπὸ τὸν ορατὸ κόσμον (ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ...ὁ δι' αὐτοῦ πρὸ πάντων ποιήσας τὰ Χερουβὶμ καὶ τὰ Σεραφεῖμ....). Ἔργο τῶν Ἀγγέλων εἶναι ἡ ἀκατάπαυστη δοξολογία καὶ προσκύνησις τοῦ Θεοῦ, καθὼς εἶναι ἀξίον καὶ δίκαιον νὰ υμνηθεῖ καὶ νὰ προσκυνηθεῖ ἀπὸ ὅλες τῆς οὐράνιες δυνάμεις καὶ ὅλο τὸν λαὸν μαζὶ. Ἔτσι, «πᾶς ὁ λαὸς» μετὰ τῶν ἀναρίθμητων Ἀγγέλων, Ἀρχαγγέλων, Θρόνων, Κυριοτήτων, Ἀρχῶν, Ἐξουσιῶν, Δυνάμεων, Στρατιῶν Αἰωνίων, τῶν Χερουβὶμ καὶ τῶν ἐξαπτέρυγων Σεραφεῖμ εἰπάτω· Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος Σαβαώθ.....

¹⁶¹ SC 336, 188 ἢ PG 1, 1100AB.

¹⁶² Ἀποστολικαὶ Διαταγαί, PG 1,1101A.

Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στον «Άγιο και μονογενή Υιό, τον Κύριο και Θεό Ιησού Χριστό», που από την αγάπη Του για τον άνθρωπο, «οὐ περιεΐδε τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων ἀπολλύμενον», αλλά τον λύτρωσε από τη φθορά και τον θάνατο, «ἄνθρωπος γενόμενος». Ωστε, «...εὐδόκησεν αὐτὸς γνώμη σὴ ὁ δημιουργὸς ἀνθρώπου ἄνθρωπος γενέσθαι, ὁ νομοθέτης ὑπὸ νόμους, ὁ ἀρχιερεὺς ἱερεῖον, ὁ ποιμὴν πρόβατον. Καὶ ἐξευμενίσατο σὲ τὸν ἑαυτοῦ Θεὸν καὶ Πατέρα... γενόμενος ἐκ παρθένου, γενόμενος ἐν σαρκὶ ὁ Θεὸς Λόγος, ὁ ἀγαπητὸς Υἱός, ὁ πρωτότοκος πάσης κτίσεως... καὶ ἐσαρκώθη ὁ ἄσαρκος, ὁ ἄχρονος γεννηθεὶς ἐν χρόνῳ γεγένηται». Ο Χριστός αναφέρεται ως ο «κύριος ἡμῶν καὶ Θεὸς Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς» που, αφού γεννήθηκε από την Παρθένο, «τοὺς πάντας ἠλευθέρωσε» και παρουσιάζεται να γεννάται εκ του Πατρός, «ὁ ἀχρόνως γεννηθεὶς», ὁ «μονογενὴς Υἱός» του Πατρός¹⁶³.

Η ενανθρώπιση του Θεού Λόγου που προκάλεσε τη σωτηρία του ανθρώπου, σύμφωνα με το κείμενο των Αποστολικών Διαταγών, έγινε με τη σάρκωση, με τη διδασκαλία και τον υποδειγματικό και ἅγιο βίο του Χριστού και με τη φανέρωση του ονόματος του Θεού σε ὅσους το αγνοούσαν, με τα πάθη και το σταυρικό του θάνατο, και με την Ανάσταση και τον τελικό θρίαμβο της Αναλήψεως. Το τμήμα αυτό του επινίκιου ύμνου της Λειτουργίας των Αποστολικών Διαταγών, αποτελεί ευχαριστία για τη σάρκωση, τον θάνατο την ανάσταση, την ανάληψη του Θεού Λόγου. Οι παραπομπές είναι κυρίως από την Καινή Διαθήκη, καθώς η ευχαριστία αναφέρεται στη σάρκωση του Θεού Λόγου και στα επί της γης έργα του.¹⁶⁴

---

¹⁶³ Οπ.π., PG 1, 1093B.

¹⁶⁴ Π. Ροδόπουλος, *Η αναφορά της λειτουργίας του Κλήμεντος*, ό.π., σελ. 67.

Μέρος Β:

Οι ευχαριστηριακές μαρτυρίες των Αποστολικών Διαταγών και η ανάλυσή τους

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄: Βιβλική θεολογική προσέγγιση

(i) Η θεία Λειτουργία των Αποστολικών Διαταγών, γράφτηκε σε μία μεταβατική εποχή, περνώντας από την από μνήμης τέλεση του Μυστηρίου στην καταγραφή της, δίνοντας την δυνατότητα να γνωρίσουν οι επόμενες γενεές την λειτουργική πράξη της Εκκλησίας στα τέλη του 4^{ου} αιώνα. Μέσα από τη θεία Λειτουργία στην Εκκλησία, ο λαός του Θεού προσκαλείται σε ένα τραπέζι ευχαριστιακό. Η Λειτουργία, από τις πρώτες μαρτυρίες, εκφράζει μια πράξη συλλογική, μία πράξη των πολλών, ένα έργο των πολλών, που συγχρόνως τους ενώνει και μεταξύ τους¹⁶⁵. Αυτός ο συλλογικός χαρακτήρας διαφαίνεται από τον Μυστικό Δείπνο, στην πρώτη θεία Ευχαριστία, όχι μόνο διότι ήταν παρόντες οι Απόστολοι, αλλά και διότι (όπως τονίζει ο Κύριος) η πράξη αυτή απευθύνεται σε πολλούς¹⁶⁶. Και γι' αυτό το λόγο η συλλογική πράξη του Χριστού στον Μυστικό Δείπνο μεταβιβάζεται στους πιστούς¹⁶⁷.

Στην Καινή Διαθήκη χρησιμοποιείται ο όρος «συναγωγή» ή «επισυναγωγή», για την συγκέντρωση των Χριστιανών σε κάποιο χώρο, ενώ δηλώνεται και η ενότητα της ομάδας¹⁶⁸. Στις Πράξεις των Αποστόλων, η Λειτουργία χαρακτηρίζεται ως «σύναξη στον ίδιο τόπο»¹⁶⁹, που γινόταν

---

¹⁶⁵ Φίλιας (2002), *Όπ.π.*, σ. 34.

¹⁶⁶ «Το αίμα μου το περί πολλών εκχυνόμενον», Μτθ. 26,26-28· Μκ.14,22-24.

¹⁶⁷ Φίλιας (2002), *Όπ.π.*, σ. 34. Ο Απόστολος Παύλος γράφει στους Κορινθίους, Α' Επιστολή, 10,13: «Εγώ γάρ παρέλαβον από του Κυρίου, ό και παρέδωκα υμίν».

¹⁶⁸ Εβρ.10,25.

¹⁶⁹ Πρ. 2,44.

«ομοθυμαδόν»¹⁷⁰. Αυτό τονίζει και ο Κλήμης επίσκοπος Ρώμης στο τέλος του 1^{ου} αι. μ.Χ. όταν γράφει ότι οι χριστιανοί «συνάζονται» για τη Λειτουργία «στον ίδιο τόπο και με ομόνοια συνείδησης»¹⁷¹. Η έννοια της «σύναξης» στη Λειτουργία εκφράζει την εκούσια θέληση του κάθε μέλους της Εκκλησίας προς την ενότητα και προς τη συγκρότηση του εκκλησιαστικού σώματος, γιατί στην Εκκλησία δεν είναι δυνατόν να υπάρχουν μεμονωμένα άτομα.

Στο σύμβολο της Πίστεως ομολογούν οι Χριστιανοί, ότι η Εκκλησία είναι «μία» και «καθολική». Με αυτές τις λέξεις οι Πατέρες των Οικουμενικών Συνόδων, θέλησαν να εκφράσουν τη μυστηριακή ενότητα της Εκκλησίας. Η καθολικότητα της Εκκλησίας δεν είναι αθροιστική ποσότητα, αλλά η «καινή κτίση» που επιτυγχάνεται με την πιστότητα στην αλήθεια, στην παρουσία του Κυρίου¹⁷².

---

¹⁷⁰ Πρ. 2,46. Ο όρος αυτός αναφέρεται και στην ψυχική προουπόθεση της σύναξης (όλοι με την ίδια πίστη), αλλά και στο αποτέλεσμα της ευχαριστιακής σύναξης που γίνονται όλοι ένα σώμα μέσα στη Λειτουργία [Φίλιας (2002), *Οπ.π.*, σ. 34].

¹⁷¹ PG 1, 277A

¹⁷² Φίλιας (2002), *Οπ.π.*, σ. 35.

(ii) Οι ιδρυτικοί λόγοι του Μυστηρίου της θείας Ευχαριστίας¹⁷³ αποτελούν την κεντρική πράξη της αναφοράς¹⁷⁴. Η διήγηση της ιδρύσεως του Μυστηρίου της θείας Ευχαριστίας είναι δάνειο από το Ευαγγέλιο του Ματθαίου και από την Α' προς Κορινθίους¹⁷⁵. Μετά τη διήγηση της Ευχαριστίας, ακολουθεί η ανάμνηση με την εντολή: «τούτο ποιείτε εις τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν· ὅσάκις γὰρ ἔαν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ πίνητε τὸ ποτήριον τοῦτο, τὸν θάνατον τὸν ἐμὸν καταγγέλλετε, ἄχρις ἂν ἔλθω»¹⁷⁶.

Το κείμενο αυτό αποτελεί ανάμνηση του πάθους, του θανάτου, της Αναστάσεως, της Αναλήψεως και της Δευτέρας Παρουσίας του Χριστού. Το πνεύμα της αναμονής και της πρόγερσης της μέλλουσας ζωής υπήρχε έντονο

---

¹⁷³ Για τον Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη, η Ευχαριστία αποτελεί το DNA της Εκκλησίας. Αποτελεί το είναι και το φαίνεσθαι της Εκκλησίας, την κατεξοχήν διαφορά της, από κάθε είδους θρησκευτικό φαινόμενο. Είναι το απόλυτο γεγονός κοινωνίας, που κάνει την Εκκλησία αυτό που είναι. Η Ευχαριστία παρέχει τη δυνατότητα να έρθουμε σε κοινωνία με την αιώνια ζωή, τον Θεό, που κατανοείται ως Τριάδα προσώπων. Στην Ευχαριστία, μέσα στην ατμόσφαιρα της Λατρείας, ο άνθρωπος υποστασιάζεται σύμφωνα με τον τρόπο της Τριαδικής υπάρξεως του Θεού. Ταυτόχρονα για τον Περγάμου Ιωάννη, η Ευχαριστία αποτελεί την εικόνα των Εσχάτων. Η Εκκλησία στην Ευχαριστία πραγματώνει την εσχατολογική της φύση, προγεύεται την αληθινή ζωή της Αγίας Τριάδος. Δεν είναι τυχαίο που η ευχαριστία επιτελείται την Κυριακή, την όγδοη ημέρα, την ημέρα των εσχάτων. Τα γνωρίσματα της Ευχαριστίας, συνεχίζει ο Περγάμου, αποτελούν στην εσωτερική φύση της μια κίνηση και όχι μόνο σύναξη, με εσχατολογικό υπόβαθρο, μια διάσταση προς το μέλλον, προς τα Έσχατα, που αποδεικνύει ότι η Εκκλησία δεν εγκλωβίζεται στο ιστορικό παρόν, αλλά αντλεί την υπόσταση της από τη Βασιλεία. Έτσι, λοιπόν, η Ευχαριστία χαρακτηρίζεται από εσχατολογική διάσταση, η οποία όσο και αν εισέρχεται στην ιστορία, δεν μεταβάλλεται, δεν περιορίζεται δεν εγκλωβίζεται στην ιστορία. Ο άνθρωπος και ολόκληρη η κτίση λαμβάνουν μια πρόγερση της εσχατολογικής πραγματικότητας. Αυτή η ερμηνευτική προσέγγιση από τον Περγάμου, αναδεικνύει ότι η Ευχαριστία πρέπει να κατανοηθεί ως ο τόπος της σύνδεσης και της σχέσης της Εκκλησίας προς την Αγία Τριάδα και τη Βασιλεία (βλ. Ν. Ασπρούλη (2009), «Αγία Τριάδα, Εκκλησία, Ιωάννης Ζηζιούλας, Έσχατα. Συμβολή στην ευχαριστιακή εκκλησιολογία του Μητροπολίτου Περγάμου», Θεολογία 4, σ. 11-13.

¹⁷⁴ Μτ. 26, 26.

¹⁷⁵ Α' Κορ. 11,23-25.

¹⁷⁶ Το συγκεκριμένο τμήμα της ευχής ονομάζεται «ανάμνηση». Η ανάμνηση στη θεία Λειτουργία, δεν έχει το χαρακτήρα μιας ιστορικής ανάμνησης, θαυμάζοντας το παρελθόν, αλλά μίας πραγματικής επανάληψης του γεγονότος που για πρώτη φορά τελέστηκε στον Μυστικό Δείπνο [βλ. Γ. Φίλιας (2002), Οπ.π., σ. 29].

στην Εκκλησία των πρώτων χρόνων μετά κυρίως την Ανάληψη του Κυρίου και έτσι είχαμε την τέλεση της θείας Ευχαριστίας με χαρακτήρα εσχατολογικό: *Μεμνημένοι τοίνυν του πάθους αυτού και του θανάτου και της αναστάσεως και της εις ουρανούς επανόδου και της μελλούσης αυτού δευτέρας παρουσίας εν η έρχεται κρίναι ζώντας και νεκρούς και αποδούναι εκάστω κατά τα έργα αυτού, προσφέροντες σοι τω βασιλεί και Θεώ κατά την διάταξιν τον άρτον τούτον και το ποτήριον τούτο ευχαριστούντες σοι δι' αυτού εφ' οίς κατηξίωσας ημάς εστάναι ενώπιόν σου και ιερατεύειν σοι*¹⁷⁷.

Η ευχαριστιακή ανάμνηση, είναι μία προτύπωση, μια πρόγευση της μελλοντικής βασιλείας του Χριστού. Ο ιερέας μνημονεύει τα σωτήρια γεγονότα της ζωής του Χριστού κατά την ώρα του Μυστηρίου. Τον ευχαριστεί, γιατί αξιώθηκε να στέκεται μπροστά στην αγία Τράπεζα και να Τον λειτουργεί, χρησιμοποιώντας τα λόγια του Μυστικού Δείπνου και τις πράξεις του Κυρίου, ταυτίζει την Ευχαριστία με εκείνη του «Υπερώου». Ο Μυστικός Δείπνος πραγματώνεται μέσα στη θεία Ευχαριστία και θα πραγματώνεται στους αιώνες, όχι ως ανάμνηση ενός γεγονότος που έγινε στο παρελθόν, αλλά πραγματική αναπαράσταση παρόντων γεγονότων¹⁷⁸.

(iii) Ακολουθεί η επίκληση, που είναι η θυσιαστική πράξη κατά την οποία ο λειτουργός επικαλείται την επί των τιμίων Δώρων κάθοδο του Αγίου Πνεύματος, «όπως άποφήνη τον άρτον....σῶμα τοῦ Χριστοῦ....καί τὸ ποτήριον....αἷμα τοῦ Χριστοῦ....»¹⁷⁹. Στο σημείο αυτό της ευχαριστήριας θυσίας, που πρόκειται να γίνει ο καθαγιασμός των Τιμίων Δώρων, γίνεται επίκληση της αγάπης του Θεού, ώστε να επιβλέψει με ευμένεια τα εκτεθειμένα ενώπιόν του δώρα και να τα δεχθεί προς τιμήν του Χριστού και να καταπέμψει το Άγιο Πνεύμα «ἐπὶ τὴν θυσίαν ταύτην». Η θεία Ευχαριστία σε πολλά σημεία των

---

¹⁷⁷ Αποστολικά Διαταγαί, PG 1, 1104AB.

¹⁷⁸ Ευ. Ταγαρά (2010), Όπ.π., σ. 103.

¹⁷⁹ SC 336, 198-200 ή PG 1, 1104CD.

Αποστολικών Διαταγών ονομάζεται θυσία¹⁸⁰, καθαρά και αναίμακτος¹⁸¹ και πνευματική¹⁸². Πρόκειται για θυσία ευχαριστίας¹⁸³, προσφορά Δώρων, το θεοσύστατο μυστήριο της παρουσίας του Χριστού με την πραγματική και αναίμακτη παράσταση της σταυρικής του θυσίας.¹⁸⁴ Η σταυρική θυσία του Ιησού Χριστού ελευθέρωσε τον άνθρωπο από την αμαρτία και συνεχίζεται με τη θεία Ευχαριστία, που σ' αντίθεση από την αιματηρή θυσία του σταυρού είναι θυσία αναίμακτος.¹⁸⁵ Απαραίτητη λοιπόν θεωρείται η ευμένεια του Θεού για την αποστολή του Αγίου Πνεύματος που θα μεταβάλει τον άρτο και τον οίνο σε σώμα και αίμα Χριστού. Το Άγιο Πνεύμα αγιάζει όχι μόνο τα δώρα, αλλά και την κοινότητα των λειτουργιών. Βέβαια, διαπιστώνεται ότι στο κείμενο η διδασκαλία για το Άγιο Πνεύμα δεν παρουσιάζεται ιδιαίτερα ανεπτυγμένη.¹⁸⁶

Μετά την ολοκλήρωση της αναφοράς, ακολουθούν δεήσεις για την Εκκλησία «τῆς ἀπὸ περάτων ἕως περάτων» και για όλο το πλήρωμά της (κλήρο και λαό), για τους βασιλείς, το στρατό, για την πόλη και τους κατοίκους της, και γενικά για όσους έχουν ανάγκη. Ακόμα, υπέρ των «μισούντων ἡμᾶς καὶ διωκόντων ἡμᾶς διὰ τὸ ὄνομά σου», «ὑπὲρ τῶν κατηχουμένων, τῶν χειμαζομένων καὶ τῶν ἐν μετανοίᾳ ἀδελφῶν ἡμῶν».

Αμέσως μετά το «πρόσχωμεν» του διακόνου, ο Επίσκοπος «προσφωνησάτω τῷ λαῷ οὕτω· Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις» και ο λαός αποκρίνεται «Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός, εἷς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς εὐλογητὸς εἶ, εἷς τοὺς αἰῶνας· Ἀμήν». Ἔτσι, αρχίζει η θεία Μετάληψη με μία πολύ όμορφη εικόνα της πρωτοχριστιανικής κοινότητας: «Μεταλαμβάνέτω ὁ Ἐπίσκοπος, ἔπειτα οἱ Πρεσβύτεροι, καὶ οἱ Διάκονοι, καὶ οἱ ὑποδιάκονοι, καὶ οἱ ἀναγνώσται, καὶ οἱ ψάλται, καὶ οἱ ἀσκηταί, καὶ ἐν ταῖς γυναιξίν αἱ διακόνισσαι, καὶ αἱ παρθένοι, καὶ

¹⁸⁰ SC 320, 320 ή PG 1, 737A, SC 329, 272 ή PG 1, 893C, SC 336, 198 ή PG 1, 1104C.

¹⁸¹ SC 336, 148 ή PG 1, 1073D, SC 336, 270-272 ή PG 1, 1153BC.

¹⁸² SC 336, 270 ή PG 1, 1153C.

¹⁸³ SC 336, 198 ή PG 1, 1104C.

¹⁸⁴ Β. Ανδρούτσος, *Δογματική της Ορθόδοξου Ανατολικής Εκκλησίας*, Αθήνα, 1956, σελ. 344.

¹⁸⁵ Π. Σκαλτσής, «Ευχαριστία και Θυσία», στο *Λειτουργικές Μελέτες II*, όπ.π., σελ. 113.

¹⁸⁶ Π. Ροδόπουλος, *Η αναφορά της λειτουργίας του Κλήμεντος*, όπ.π., σελ. 89.

αί χῆραι, εἶτα τὰ παιδιά καὶ τότε πᾶς ὁ λαὸς κατὰ τάξιν μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας ἄνευ θορύβου». Κατὰ τὴ θεία Κοινωνία μεταλαμβάνουν πρῶτα οἱ κληρικοί καὶ «πᾶς ὁ λαὸς κατὰ τάξιν μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας ἄνευ θορύβου».¹⁸⁷

Στο κείμενο των *Αποστολικῶν Διαταγῶν* κατὰ τὴ Μετάληψη ὁ Επίσκοπος δίνοντας τὴν προσφορὰ, λέει «σῶμα Χριστοῦ» καὶ ὁ δεχόμενος ἀπαντᾷ «Ἀμήν». Ὁ διάκονος, δίνοντας τὸ ἅγιο ποτήριον, λέει «αἷμα Χριστοῦ, ποτήριον ζωῆς», καὶ ὁ πίνων ἀπαντᾷ «Ἀμήν». Ἡ κοινωνία τοῦ λαοῦ γινόταν ἀπὸ τὰ δύο εἶδη χωριστά.¹⁸⁸ Ὄταν μεταλαμβάνουν οἱ πιστοί, ψάλλεται ὡς κοινωνικός ψαλμός ὁ 33^{ος}. Το «Ἀμήν» που ἐρχεται ὡς ἐπισφράγισμα τῶν εὐχῶν ἀπὸ τὸν λαὸ εἶναι ἓνα χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο που δείχνει τὴ συμμετοχὴ καὶ τὴ στάση τοῦ λαοῦ στὴν Ευχαριστιακὴ σύναξη.¹⁸⁹

Μετά τὴ μετάληψη τοῦ τιμίου σώματος καὶ τοῦ τιμίου αἵματος τοῦ Χριστοῦ ακολουθεῖ ἡ Ευχαριστία, δια «τῷ καταξιώσαντι ἡμᾶς μεταλαβεῖν τῶν ἁγίων αὐτοῦ μυστηρίων καὶ παρακαλέσωμεν μὴ εἰς κριμα, ἀλλ' εἰς σωτηρίαν ἡμῖν γενέσθαι, εἰς ὠφέλειαν ψυχῆς καὶ σώματος, ...εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, εἰς ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος»¹⁹⁰. Ἐπειτα, ὁ διάκονος λέει τὸ «ἐγειρώμεθα», κάτι που φανερῶνει ὅτι μετὰ τὴ θεία Μετάληψη καὶ λίγο πρὶν τὴν εὐχὴ τῆς Ευχαριστίας κάποιοι μποροῦσαν νὰ κάθονται στὸ σημεῖο ἐκεῖνο.

Ἡ Λειτουργία των *Αποστολικῶν Διαταγῶν* κατακλείεται με μίαν εὐχὴ κεφαλοκλισίας-εὐλογίας, «Τῷ Θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ κλίνατε καὶ εὐλογεῖσθε».¹⁹¹ Το χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ἡ ἀπόλυση γινόταν λακωνικά ἀπὸ τὸν διάκονο με τὴ φράση, «ἀπολύεσθε ἐν εἰρήνῃ»¹⁹². Αὐτὴ ἡ τελευταία διακονικὴ

---

¹⁸⁷ SC 336, 208-210 ἢ PG 1, 1109A.

¹⁸⁸ Ι. Φουντούλης, «Ἡ θεία Λειτουργία των *Αποστολικῶν Διαταγῶν*», στὸ *Κείμενα Λειτουργικῆς Γ'*, ὁ.π., σελ. 310.

¹⁸⁹ Π. Σκαλτσῆς, «Τὰ διακονικὰ παραγγέλματα καὶ ἡ στάση τῶν πιστῶν στὴ θεία Λειτουργία», στὸ *Λειτουργικὲς Μελέτες II*, ὁ.π., σελ. 127.

¹⁹⁰ SC 336, 210 ἢ PG 1, 1109B.

¹⁹¹ SC 336, 212 ἢ PG 1, 1113A.

¹⁹² SC 336, 214 ἢ PG 1, 1113A.

προτροπή φανερώνει ότι οι πιστοί με τη Χάρη και την παρουσία του Χριστού στη λειτουργική σύναξη έχουν αγιασθεί και είναι έτοιμοι να συνεχίσουν τη ζωή τους στον κόσμο. Με τη μετοχή τους στα άγια Μυστήρια είναι χριστοφόροι και θεοφόροι, καθώς γίνονται φορείς της ειρήνης του Θεού.¹⁹³

---

¹⁹³ Ι. Φουντούλης, «Η Θεία Λειτουργία των Αποστολικών Διαταγών», στο *Λειτουργικά Θέματα Ε'*, ό.π., σελ. 21.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄: Επιμέρους θεολογικές αναλύσεις

Αναφερόμαστε εισαγωγικά στη θεολογική σημασία της θ. Λειτουργίας των Αποστολικών Διαταγών.

Η θεολογία της εν λόγω Λειτουργίας αποτελεί ενδιαφέρουσα ερευνητική παράμετρο, διότι θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ημιαρειανική. Ο χαρακτηρισμός αυτός ενισχύεται από το γεγονός ότι η εν Τρούλλω Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος (692) αποδοκιμάζει με τον 2^ο κανόνα της τις Αποστολικές Διαταγές ως νοθευθείσες από αιρετικούς¹⁹⁴, ενώ ο ι. Φώτιος κατηγορεί ολόκληρο το έργο για αρειανισμό¹⁹⁵.

Παραταύτα, υπάρχουν εκκλησιαστικοί συγγραφείς, οι οποίοι αναφέρονται στις Αποστολικές Διαταγές με ιδιαίτερη ευλάβεια: ο Ψευδο- Πρόκλος θεωρεί τον Κλήμεντα ως πρώτο συγγραφέα της θ. Λειτουργίας των Αποστολικών Διαταγών

---

¹⁹⁴ Ἐπειδὴ δ' ἐν τούτοις τοῖς κανόσιν ἐντέταλται δέχεσθαι ἡμᾶς τὰς τῶν αὐτῶν ἀγίων ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος Διατάξεις, αἷς τισι πάλαι ὑπὸ τῶν ἑτεροδόξων ἐπὶ λύμῃ τῆς Ἐκκλησίας νόθα τινὰ καὶ ξένα τῆς εὐσεβείας παρενετέθησαν, τὸ εὐπρεπὲς κάλλος τῶν θείων δογμάτων ἡμῖν ἀμαυρώσαντα, τὴν τῶν τοιούτων Διατάξεων προσφόρως ἀποβολὴν πεποιήμεθα πρὸς τὴν τοῦ χριστιανικωτάτου ποιμνίου οἰκοδομὴν καὶ ἀσφάλειαν, οὐδαμῶς ἐγκρίνοντες τὰ τῆς αἰρετικῆς ψευδολογίας κηρύματα καὶ τῇ γνησίᾳ τῶν ἀποστόλων καὶ ὀλοκλήρῳ διδαχῇ παρενείροντες (Προβλ. Γ.Δ. Ράλλη- Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε Ἀγίων καὶ πανευφήμεων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων*, τόμ. Β΄, Ἀθήναι 1852, σ. 308).

¹⁹⁵ Μυριόβιβλον 113, PG 103–104, 386. Ο Β. CAPELLE είχε καταδείξει μια αρειανίζουσα τάση, αποδεικνύοντας ότι το κείμενο της Δοξολογίας στο 7^ο βιβλίο δεν ήταν το πρωτότυπο, αλλά ότι αποτελούσε αιρετική παρέμβαση, σύμφωνα με την οποία η προσευχή προς τον Υιό είχε μετατραπεί σε προσευχή προς τον Θεό Πατέρα («Le texte du "Gloria in excelsis"», *RHE*, 44 (1949), σσ. 439-457). Στις ευχαριστιακές ευχές των Αποστολικών Διαταγών, η ευχή του Επισκόπου για τους «ενεργούμενους από ακάθαρτα πνεύματα» απευθύνεται στον Υιό. Είναι, όμως, γνωστό ότι και οι αρειανιστές δέχονταν τη θεραπευτική δραστηριότητα του Υιού στις εξορκιστικές ευχές (βλ. την βαρυσήμαντη μελέτη του J.A. JUNGSMANN, *Die Stellung Christi im liturgischen Gebet*, 2, Auflage, LQF, Münster, 1962, σσ. 12 καὶ 192).

Επί τη βάσει συγκριτικών παρατηρήσεων, υποστηρίχθηκε ότι ο συμπλητής της Λειτουργίας των Αποστολικών Διαταγών υπήρξε εκείνος που δημιούργησε (με παρεμβολές και προσθήκες) την εκτενή μορφή των επιστολών του αγ. Ιγνατίου του Θεοφόρου· το πρόσωπο, όμως, αυτό φαίνεται ότι παρέκλινε από τις ορθόδοξες απόψεις και ότι προσέκλινε στον αρειανισμό (F.E. BRIGHTMAN, *Liturgies ...*, σ. XXXV-XLIII· F. CABROL, «La messe ...», στ. 1360).

(αναφέροντας, μάλιστα, ότι ο Κλήμης έγραψε καθ' υπαγόρευση των Αποστόλων)¹⁹⁶, ο Λεόντιος ο Βυζάντιος εκφράζεται περί της Λειτουργίας αυτής με πολύ σεβασμό, χαρακτηρίζοντάς την ως «αναφορά των αποστόλων»¹⁹⁷, ενώ και ο Νικόλαος Μεθώνης αναφέρεται σε αυτήν ως ένα γνήσιο αποστολικό κείμενο¹⁹⁸. Είναι, επίσης, ενδεικτικό του κύρους που κατείχε η συγκεκριμένη Λειτουργία στην θεολογική παράδοση της Εκκλησίας το γεγονός ότι, ο άγ. Μάρκος Εφέσου ο Ευγενικός επικαλείται, μεταξύ άλλων, και τη μαρτυρία της Λειτουργίας των Αποστολικών Διαταγών για να κατοχυρώσει τη δογματική θέση περί του καθαγιασμού των Τιμίων Δώρων δια της επικλήσεως του αγίου Πνεύματος και παραθέτει όλο το σχετικό απόσπασμα της Αναφοράς, από του «Μεμνημένοι οὖν ὧν δι' ἡμᾶς ὑπέμεινεν» μέχρι του «καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο αἷμα τοῦ Χριστοῦ σου»¹⁹⁹.

Από τις μαρτυρίες αυτές καταδεικνύεται η σημασία της Ορθοδοξίας του κειμένου, ανεξαρτήτως της βεβαιότητας ή μη περί προελεύσεως της Λειτουργίας από τους Αποστόλους και συγγραφής της από τον Κλήμεντα Ρώμης.

---

¹⁹⁶ Πολλοὶ μὲν τινες καὶ ἄλλοι τῶν τοῦς ἱεροῦς ἀποστόλους διαδεξαμένων θεῖοι ποιμένες καὶ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας, τὴν τῆς μυστικῆς λειτουργίας ἔκθεσιν ἐγγράφως καταλιπόντες, τῇ Ἐκκλησίᾳ παραδεδώκασιν. Ἐξ ὧν δὲ πρῶτοι οὗτοι καὶ διαπρύσιοι τυγχάνουσιν· ὁ τε μακάριος Κλήμης, ὁ τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων μαθητῆς καὶ διάδοχος, αὐτῶ τῶν ἱερῶν ἀποστόλων ὑπαγορευσάντων (Λόγος περὶ παραδόσεως τῆς Θ. Λειτουργίας, PG 65, 849B).

¹⁹⁷ Τολμᾶ καὶ ἕτερον κακόν- ὁ Θεόδωρος- τῶν εἰρημένων οὐ δεύτερον. Ἀναφορὰν γὰρ σχεδιάζει ἑτέραν παρὰ τὴν πατρόθεν ταῖς Ἐκκλησίαις παραδεδομένην, μήτε τῆς τῶν ἀποστόλων αἰδεσθεῖς, μήτε τὴν τοῦ Μ. Βασιλείου ἐν τῷ αὐτῷ Πνεύματι συγγραφείσαν, λόγου τινὸς κρίνων ἀξίαν (Κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανιστῶν, λόγος γ', 19, PG 86, 1368C).

¹⁹⁸ Καὶ πάντες οἱ ἀπόστολοι τῇ ἀπανταχοῦ Ἐκκλησίᾳ διὰ τῆς συγγραφείσης τῷ ἱερῷ Κλήμεντι λειτουργίας παραδεδώκασιν (Πρὸς τοῦς διστάζοντας καὶ λέγοντας ὅτι ὁ ἱερουργούμενος ἄρτος καὶ οἶνος οὐκ ἔστι σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, PG 135, 513D).

¹⁹⁹ Ἐν μὲν γὰρ τῇ συγγραφείσῃ διὰ Κλήμεντος λειτουργίᾳ τῶν ἱερῶν ἀποστόλων... Ταῦτα μὲν οἱ θεῖοι ἀπόστολοι διὰ τῆς συγγραφῆς τοῦ μακαρίου Κλήμεντος τῇ Ἐκκλησίᾳ παραδεδώκασιν (Ὅτι οὐ μόνον ἀπὸ τῆς φωνῆς τῶν δεσποτικῶν ρημάτων ἀγιάζονται τὰ θεῖα δῶρα, ἀλλ' ἐκ τῆς μετὰ ταῦτα εὐχῆς καὶ εὐλογίας τοῦ ἱερέως δυνάμει τοῦ ἀγίου Πνεύματος, PG 160, 1080B-1081B).

(i)Θα αρχίσουμε την παρουσίαση των επιμέρους θεολογικών αναλύσεων με αναφορά στο πρώτο τμήμα της θ. Λειτουργίας.

Κατά το 2^ο και το 8^ο βιβλίο των Αποστολικών Διαταγών, η έναρξη της Λειτουργίας γινόταν με την είσοδο κλήρου και λαού στον ναό· και ο μεν λαός καταλάμβανε τις προορισμένες θέσεις, ο δε κλήρος με τάξη κατελάμβανε το βήμα και τις καθέδρες ²⁰⁰. Μετά την είσοδο κλήρου και λαού, ακολουθεί ο χαιρετισμός του προεστώτος με την ευλογία «*ειρήνη πάσι*»²⁰¹ και η απάντηση του λαού «*Και τω πνεύματί σου*». Η ειρήνη είναι το πολυτιμώτατο αγαθό που χρειάζονται οι πιστοί προκειμένου να λατρέψουν τον Θεό και να βιώσουν τη βασιλεία του μέσα στην οποία θα εκτυλιχθεί η θεία Λειτουργία. Η «*ειρήνη του Θεού η υπερέχουσα πάντα νουν*»²⁰² είναι αυτή που ο πιστός βρίσκει μέσα στη θεία Λειτουργία και το δώρο του καθώς φεύγει από αυτήν. Είναι το σπέρμα από το οποίο βλάστησαν τα «*Ειρηνικά*» (Εν ειρήνη του Κυρίου δεηθώμεν) και η δοξολογική αναφώνηση «*Ευλογημένη η βασιλεία του Πατρός....*» στη βυζαντινή Λειτουργία²⁰³.

Ακολουθούν τα αναγνώσματα (Προφητών ανάγνωσις και Ευαγγελίου κηρυκία)²⁰⁴. Τα αναγνώσματα στο 8^ο βιβλίο ήταν πέντε: δύο από την Παλαιά Διαθήκη (Νόμος, Προφήτες) και τρία από την Καινή (Πράξεις των Αποστόλων, Επιστολή, Ευαγγέλιο)²⁰⁵.

Στο 2^ο βιβλίο αναφέρονται περισσότερα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης (*αναγινωσκέτω τα Μωσέως και Ιησού του Ναυή, τα των Κριτών και των Βασιλειών, τα των Παραλειπομένων και τα της Επανόδου, προς τούτοις τα του Ιώβ και τα*

---

²⁰⁰ 2, 57, PG 1, 729A (=SC 320, 312).

²⁰¹ 2, 54, PG 1, 720A (=SC 320, 304). Ει γαρ τους εν οικία τινός εισερχομένους προ πάντων δει λέγειν “Ειρήνη τω οίκω τούτω”....πολύ μάλλον τους εν εκκλησία Θεού εισερχομένους χρη προ πάντων επεύχεσθαι τω λαώ την του Θεού ειρήνην.

²⁰² Φιλιπ. 4, 7.

²⁰³ Ι.Μ.Φουντούλη, «Η θεία Λειτουργία των “Αποστολικών Διαταγών”», στο *Λειτουργικά Θέματα Ε*, σ. 15.

²⁰⁴ 2, 59, PG 1, 744B (=SC 320, 326).

²⁰⁵ 8,5, PG 1, 1073 BC (=SC 336, 150)

Σολομώντος και τα των εξεκαίδεκα Προφητών)²⁰⁶. Από τα αναγνώσματα αυτά μόνο το Ευαγγέλιο διαβαζόταν από τον διάκονο ή τον πρεσβύτερο· τα άλλα από τον αναγνώστη στον άμβωνα²⁰⁷. Μεταξύ των ζευγών των αναγνωσμάτων μεσολαβούν οι Ψαλμοί του Δαβίδ και ο λαός χαμηλόφωνα ψάλλει τις ακροστιχίδες²⁰⁸. Ο ψάλτης απαγγέλει «εμμελώς» από τον άμβωνα τους στίχους των Ψαλμών και ο λαός υπέψαλλε εύηχα, εύληπτα ακροστίχια²⁰⁹.

Τα αναγνώσματα της θ. Λειτουργίας είναι πολλά και διδακτικά για τον συναγμένο λαό του Θεού, που διψά να ακούσει τους αγιοπνευματικούς λόγους των Προφητών και των Αποστόλων του Χριστού. Και ο ίδιος ο Χριστός ξετυλίγει τα μυστήρια της βασιλείας, κηρύττοντας με τους διδακτικούς λόγους του την αγάπη, τη δικαιοσύνη, τη συγχωρητικότητα. Πριν από το κήρυγμα, ακούγεται η νέα «αποστολική ευλογία»: «*Η χάρις του Κυρίου ημών Ιησού Χριστού και η αγάπη του Θεού και Πατρός και η κοινωνία του Αγίου Πνεύματος μετά πάντων ημών*»²¹⁰.

Της Αγίας Αναφοράς, προηγούνται δύο συμβολικές πράξεις: α) ο ασπασμός και β) το νίψιμο των χεριών, που δηλώνουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη συμμετοχή στη μυστική τράπεζα του Χριστού, «*υπό πάντων κατά τάξιν*»²¹¹ με το παράγγελμα: «*Πρόσχωμεν.....Ασπάσασθε αλλήλους εν φιλήματι Αγίω*» και «*εις υποδιάκονος διδότη απορριψιν χειρών τοις ιερεύσιν, σύμβολον καθαρότητας ψυχών Θεώ ανακοιμένων*»²¹². Και ασπάζονταν «*οι του κλήρου τον Επίσκοπον, οι λαϊκοί άνδρες τους λαϊκούς, και γυναίκες τας γυναίκας*».

Στα πρωτοχριστιανικά χρόνια ήταν αναγκαία η συνδιαλλαγή μεταξύ των Χριστιανών που συμμετείχαν στη θεία Λειτουργία και θεωρούνταν απαραίτητη

---

²⁰⁶ 2, 57, PG 1, 728A (=SC 320, 312).

²⁰⁷ 2, 57, PG 1, 729A (=SC 320, 314).

²⁰⁸ 2, 57, PG 1, 729A (=SC 320, 312).

²⁰⁹ Ι.Φουντούλη, «*Η θεία Λειτουργία των "Αποστολικών Διαταγών"*», στο *Κείμενα Λειτουργικής Γ'*, σ. 307.

²¹⁰ 8, 5, PG 1, 1076AB(=SC 336, 150) και Β Κορ. 13, 13.

²¹¹ Ι.Φουντούλη, *όπ.π.*, σ. 309.

²¹² 2, 57, PG 1, 736A (=SC 320, 318) και 8, 11, PG 1, 1089 D (=SC 336, 174).

προετοιμασία για το μυστήριο της θείας Ευχαριστίας²¹³. Σ' αυτό βοηθούσε ο ασπασμός της αγάπης και της συγχωρητικότητας, που γινόταν από τους κληρικούς και τους πιστούς πριν την Αγία Αναφορά και το νίψιμο των χεριών των κληρικών. Ας θυμηθούμε τις διακονικές προτροπές περί ενότητας και αγάπης: *Μη τις κατά τινός, μη τις εν υποκρίσει.....*²¹⁴ και τον ευαγγελιστή Ματθαίο που παραγγέλλει: *Εάν ουν προσφέρης το δώρον σου επί το θυσιαστήριον... ύπαγε πρώτον διαλλάγηθι τω αδελφώ σου και τότε ελθών πρόσφερε το δώρον σου*²¹⁵.

(ii) Επικεντρωνόμαστε, τώρα, στο κεντρικό τμήμα της θ. Ευχαριστίας, δηλαδή στην Αναφορά, μάλιστα δε στην ευχή της Αναφοράς.

Ο δοξολογικός μακροσκελής πρόλογος της Αναφοράς, δείχνει την αρχαιότητα της Λειτουργίας και απευθύνεται πρώτα προς τον Θεό Πατέρα, εξυμνώντας τον «όντως όντα», αληθινά και δίκαια: «Άξιον ως αληθώς και δίκαιον προ πάντων ανυμνείν τον όντως όντα Θεόν...»²¹⁶.

Σύμφωνα με τον καθηγητή Ι. Φουντούλη, «πρόκειται για θαυμασίας ωραιότητας κείμενο» από τα πιο εκλεκτικά κείμενα της λειτουργικής γραμματείας.²¹⁷ Επίσης, ο καθηγητής Η.Β Οικονόμου υποστηρίζει, ότι μπορεί να θεωρηθεί «οικολογική» η δοξολογία και ευχαριστία προς τον Θεό, καθώς

---

²¹³ Διδαχή Δώδεκα Αποστόλων, ΒΕΠΕΣ, τ. 2, σ. 220 (Πας δε ο έχων την αμφιβολίαν μετά του ετέρου αυτού μη συνελθέτω υμίν, έως ου διαλλαγώσιν).

²¹⁴ Λειτουργία Αποστολικών Διαταγών, 2, 57, PG1, 1089A. Βλ. και Π. Τρεμπέλα, *Αι τρεις Λειτουργίαι, κατά τους εν Αθήναις κώδικας*, έκδ. «Σωτήρος», Αθήναι 1982, σσ.88-91.

²¹⁵ Μτ. 5, 23-24.

²¹⁶ 8, 12, PG, 1, 1093 A (=SC 336, 180) «Άξιον ως αληθώς και δίκαιον προ πάντων αναμνηνείν σε τον όντως όντα Θεόν, τον προ γενητών όντα, “εξ ευ πάσα πατριά εν ουρανώ και επί της γης, ονομάζεται”, “τον μόνον αγέννητον και άναρχον και αβασίλευτον και ανενδεή”...».

²¹⁷ Ευαγγελία Ταγαρά, *Λειτουργικά στοιχεία στο έργο των Αποστολικών Διαταγών*, 2010 ΑΠΘ (Διπλωματική εργασία), σ. 97

Εκείνος «απολογείται», με συνεχείς αναφορές «στα επιμέρους δημιουργήματά του και τη χρησιμότητά τους στον άνθρωπο».²¹⁸

Στο κείμενο των *Αποστολικών Διαταγών* κατά την προσφορά των Τιμίων Δώρων, γίνεται επίκληση ή παράκληση να υπάρξουν ευνοϊκές καιρικές συνθήκες ως προς την καρποφορία των αγαθών της γης, ώστε οι άνθρωποι να δοξάζουν τον Θεό συνεχώς και αδιαλείπτως «τον διδόντα τροφήν πάση σαρκί».²¹⁹ Πρόκειται για κείμενο με ξεκάθαρο Χριστιανικό χαρακτήρα διότι χρησιμοποιεί βιβλικές εκ της Καινής Διαθήκης εκφράσεις: «ἐξ ου πάσα πατριά ἐν ουρανῶ και ἐπί της γης ονομάζεται».²²⁰ Εξυμνεί το Θεό, από τον οποίο προήλθε η ύπαρξη των πάντων με πλήθος κοσμητικών επιθέτων που δηλώνουν την ιδιότητά του, όπως «αγέννητος», «άναρχος», «ανενδεής», «άναρχος γνώσις», «αἴδιος ὄρασις, αγέννητος ακοή», «αδίδακτος σοφία».²²¹

Εξυμνεί τον Υιόν, γεννηθείς «προ πάντων των αιώνων», ο «Λόγος Θεός», ο «αρχιερέυς» και τον καθιστά κυρίαρχο, «βασιλεύς...πάσης νοητής και αισθητής φύσεως», ο «Άγγελος της μεγάλης Βουλής» του Θεού. Τονίζει, επιπρόσθετα, την ιδιότητα του Θεού ως αιτία των πάντων, που δημιουργεί τα πάντα από το μη ον, με πρώτη ενέργεια της δημιουργίας την γέννηση του Υιού, δίνοντας, όμως περιθώριο για υποψίες για τάσεις Αρειανικές.²²²

Ο Θεός είναι άναρχος και τελειότατος, κύριος ορατών τε αοράτων, χωρίς να έχει καμία ανάγκη, «υπεράνω πάντων των όντων». Ο Θεός δημιούργησε τα πάντα δια του Υιού Του και δια του Υιού Του προνοεί και μεριμνά για αυτά. Με Αυτόν που δώρισε την ύπαρξη (το είναι) με Αυτόν δώρισε και την ευημερία (το ευ είναι): «συ γαρ Θεέ αιώνιε, δι' αυτού τα πάντα πεποίηκας και δι' αυτού της

---

²¹⁸ Όπ.π. σ. 97.

²¹⁹ 8, 12. PG 1, 1105 (=SC 336, 204).

²²⁰ Εφ. 315.

²²¹ Κολ. 1, 15.

²²² Ευ. Ταγαρά «Λειτουργικά στοιχεία στο έργο των Αποστολικών Διαταγών», διπλ. εργασία 2010 ΑΠΘ, σ. 98.

προσηκούσης προνοίας τα όλα αξιούς διού γαρ το είναι εχαρίσω δι' αυτού και το ευ εδωρήσω». ²²³

Ακολουθως, αναφέρεται στη δημιουργία των Αγγέλων και των ουρανίων δυνάμεων από τον Θεό δια του Υιού. Ο Θεός δημιουργεί τα Χερουβείμ και τα Σεραφείμ και όλες τις ουράνιες δυνάμεις, τον ουρανό, το στερέωμα, το φως, τον ήλιο, τη σελήνη, τα αστέρια, τα ύδατα, τον αέρα. Δημιουργεί «το πυρ προς σκότους παραμυθίαν», την «μεγάλην θάλασσαν», την άβυσσο, τα όρη, τους ποταμούς, «κοσμεί τον κόσμον με φυτά και ζώα και πτηνά». ²²⁴

Τον «κοσμοπολίτην» άνθρωπο αφού «εποίησεν» «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν» ²²⁵, ο Θεός δια Χριστού «παράδεισον εν Εδέμ κατ' ανατολάς εφύτευσεν, ²²⁶ εισαγαγών δε εις τον της τρυφής παράδεισον». Η αφήγηση παρουσιάζει τη ζωή του ανθρώπου στον παράδεισο, την πτώση του, που προξένησε η ανυπακοή του, αλλά και την πρόνοια του Θεού για τη σωτηρία του. ²²⁷ Ο άνθρωπος, καίτοι αναδείχτηκε «κόσμου-κόσμος», δεν υπάκουσε στη μοναδική εντολή εξαίρέσεως του Θεού και γεύτηκε «απαγορευμένο καρπό». ²²⁸ Αυτό έγινε με την «απάτην του όφεως» και την «παρότρυνση γυναικός» που είχε ως αποτέλεσμα την εκ του παραδείσου αποβολή και την απώλεια των δώρων του Θεού. Όμως ο Θεός «αδειάζει» από αγάπη και δεν αφήνει το τελειότερο δημιούργημά του στην τύχη του· αντίθετα συνεχίζει να το προσέχει και το

---

²²³ Όπ.π., σ. 98.

²²⁴ Όπ.π., σ. 98.

²²⁵ Γεν. 1, 26.

²²⁶ Γεν. 2, 8.

²²⁷ Γεν. 2, 15.

²²⁸ 8, 12, PG 1, 1097 7CD (=SC 336, 186-188) «Αμελήσαντα δε της εντολής...του μεν Παραδείσου δικαίως εξώσας αυτόν, αγαθότητι δε εις το παντελές απολλυμένον ουχ υπερείδες, σου γαρ ην δημιούργημα, αλλά καθυποτάξας αυτό την κτίσιν δέδωκας αυτό οικείους ιδρώσα και πόνοις...σου πάντα φύοντος και αύξοντος και πεπαίνοντος χρόνω δε προς ολίγον αυτόν κοιμίσας όρκω εις παλιγγενεσίαν εκαλέσας, όρον θανάτου λύσας ζωήν εξ αναστάσεως επηγγείλω».

«καλεί εις παλιγγενεσίαν», υποσχόμενος ζωή με ανάσταση («άρον θανάτου εξ' αναστάσεως επηγγείλω»).

Στην ευχαριστήρια ευχή κατά την εξιστόρηση της δημιουργίας του ανθρώπου και της ζωής του στον παράδεισο, παρατηρούμε τη μεγάλη αγάπη του Θεού καθώς και την προσφορά δώρων και ευεργεσιών. Ο Θεός πλημμυρίζει με δώρα τον άνθρωπο και με την υποστήριξη της θείας Χάριτος δίνει δυνατότητες (δεν θέλει όμως να παραβιάσει το αυτεξούσιο), εάν «υπακούσει στην εντολή» να αποκτήσει τέλεια και πλήρη αθανασία.

(iii) Τα δώρα του Θεού που αναφέρονται στην Κλημέντιο Λειτουργία είναι τα παρακάτω:

- α) Η εξουσία του ανθρώπου σε όλα τα ζώα της κτίσης [*αρχέτωσαν* (ο Αδάμ και η Εύα) *των ιχθύων της θαλάσσης και των πετεινών του ουρανού*].
- β) Την λογικήν διάγνωσιν, ευσεβείας και διάγνωσιν δικαίου και αδίκου παρατήρησιν, με άλλα λόγια να είναι σε θέση να ξεχωρίζουν το καλό από το κακό.
- γ) Η απουσία θλίψεων και προβληματισμών και η απόλυτη ευτυχία μέσα στον παράδεισο: «Σύ... Θεέ παντοκράτωρ, δια Χριστού παράδεισον εν Εδέμ κατά ανατολάς εφυτεύσας...και εν αυτώ, ως αν εν εστία πολυτελεί, εισήγαγες αυτόν».
- δ) Σπέρματα Θεογνωσίας, γιατί η γνώση του Δημιουργού δεν ήταν τέλεια («καν το οειν νόμου δέδωκας αυτώ έμφυτον όπως οίκοθεν και παρ' εαυτού έχει τα σπέρματα της Θεογνωσίας»).
- ε) Η δυνατότητα, όχι η βεβαιότητα της αθανασίας. Την αθανασία έπρεπε να την κατακτήσει και να μην παραβεί τη συγκεκριμένη εντολή: «εάν φυλάξη την εντολήν την αθανασία κομίσηται».

Ο άνθρωπος αν και μπορούσε να είναι εις το διηνεκές «απολλύμενος», λόγω της παρακοής του, όχι μόνον δεν εγκαταλείφθηκε από τον Δημιουργό του, τουναντίον ευεργετήθηκε «και ου τούτο μόνον, αλλά...» «τους εμμείνοντας σοι

εδόξασας, τους δε αποστάντας σου εκόλασας» και αυτό γίνεται αναφανδόν από πληθώρα παραδειγμάτων μέσα από την Παλαιά Διαθήκη, όπως τον Άβελ και τον Κάιν, τον Σηθ, τον Ενώσ και τον Ενώχ. Ο Θεός είναι ο δίδων ζωή και ο απομακρύνων την πενία. Αυτός που έδωσε τους νόμους, ο μισθαποδότης των νόμων, αλλά και αυτός που τιμωρεί τους παραβάτες, όπως προκύπτει από τα βιβλικά παραδείγματα, όπως ο κατακλυσμός του Νώε, η καταστροφή της Σοδομηνής Πενταπόλεως, η σωτηρία των Εβραίων από την Αίγυπτο, οι περιπέτειες του Λωτ, του Αβραάμ, του Μελχισεδέκ, του Ιώβ, του Ισαάκ, του Ιακώβ και του Ιωσήφ κ.ά. που καταδεικνύουν, ότι επιβραβεύει (ο Θεός), ή τιμωρεί όταν επιλέγουμε το κακό από το καλό.

Από αυτά που προαναφέρθηκαν είναι ολοφάνερος ο συσχετισμός της τιμωρίας του ανθρώπου και της οικολογικής καταστροφής. «Όλα όσα υπάρχουν είναι δώρο του Θεού στον άνθρωπο και με στόχο να γνωρίσουν το Θεό στον άνθρωπο, για να έχει συνεχή και αδιάλειπτη κοινωνία μαζί του».²²⁹

Ο Θεός δημιουργεί ένα θαυμάσιο περιβάλλον για τον άνθρωπο και με την καταστροφή του τιμωρείται η παρακοή του προς τον Δημιουργό.²³⁰ Ο άνθρωπος, κάνοντας κακή χρήση του αυτεξουσίου του είναι αποκλειστικά υπεύθυνος για όσες καταστροφές συμβαίνουν στη δημιουργία. Συνέπεια της πτώσης ήταν να υποταχθεί η κτίση και η υλική δημιουργία στη ματαιότητα, τη φθορά και την καταστροφή.²³¹ Η ευχαριστήρια ευχή της Αναφοράς συναρτά με σαφήνεια τις αυτονομημένες από το Θεό αντιλήψεις για την προέλευση του φυσικού περιβάλλοντος προς την οικολογική καταστροφή και συνεπακόλουθη τιμωρία.

---

²²⁹ Α. Σμέμαν, *Για να ζήσει ο κόσμος*, σ. 19

²³⁰ 8,12, PG 1, 1100 AB (=SC 336, 188) «Συ γαρ ο δημιουργός των ανθρώπων και της ζωής χορηγός και της ενδείας πληρωτής και των νόμων δοτήρ και των φυλαττούντων αυτούς μισθοδότης και των παραβαινόντων αυτούς έκδικος...ο το φοβερόν πυρ κατά της συνοδομηνής πενταπόλεως εξάψας και γην καρποφόρον εις άλμην θέμενος από κακίας κατοικούντων εν αυτή».

²³¹ Α. Μελισσάρη, *Η ανθρωπολογική αξία της νυχθημέρου ακολουθίας. Ποιημαντική και ψυχολογική προσέγγιση*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2004, σ. 207.

Αν και οι άνθρωποι απαξίωσαν και αλλοίωσαν τον φυσικό νόμο, δέχτηκαν τις σωτήριες ενέργειες του Θεού, «ουκ οίησαν πλανάσθαι, αλλά ανέδειξες δίκαια πρόσωπα της Παλαιάς Διαθήκης, όπως τον άγιο υπηρέτη σου Μωυσή και τους έδωσες, γραπτόν νόμον “βοήθειαν του φυσικού”». ²³² Για αυτό τον λόγο, όταν αμάρταναν οι Εβραίοι ετιμωρούντο, αλλά όταν γύριζαν στον Θεό Πατέρα εγίνοντο δεκτοί. Και ενώ οι Εβραίοι δέχθηκαν ευεργεσίες και θαύματα, όταν επέστρεφαν από την Αίγυπτο, τουναντίον οι Αιγύπτιοι τιμωρήθηκαν. Σύμφωνα με το κείμενο των *Αποστολικών Διαταγών*, ο Θεός ανέδειξε στρατηγό και κατακτητή της Παλαιστίνης τον Ιησού του Ναυή. ²³³

Ο Θεός, συνεπώς, αγαπά και προνοεί για τη σωτηρία των ανθρώπων που έδειξαν ανυπακοή στις εντολές Του και αυτό παρατηρούμε να εκδηλώνεται αναφανδόν μέσα από την ιστορία του Ισραηλίτικου λαού. Οι δίκαιοι και οι θεοσεβείς εμφανώς βοηθούνται από τον Θεό, ο Οποίος δια του μονογενούς Υιού Του προετοιμάζει τη σωτηρία των ανθρώπων. ²³⁴

Στο ερώτημα πώς έγινε η ενανθρώπιση του Θεού Λόγου που είχε ως αποτέλεσμα τη σωτηρία του ανθρώπου, το κείμενο των *Αποστολικών Διαταγών*, εξηγεί ότι έγινε με τις παρακάτω ενέργειες:

α) με τη Σάρκωση

β) με τη διδασκαλία, τον υποδειγματικό και άγιο βίο του Χριστού («πολιτευσάμενος οσίως και παιδεύσας ενθέσμως») και με τη φανέρωση του ονόματός Του για εκείνους που το αγνοούσαν.

γ) με τα πάθη και με τον θάνατό Του πάνω στο σταυρό του μαρτυρίου («χερσίν ανόμων...κατασχεθείς...πολλά παθών υπ’ αυτών...ο σωτήρ σταυρό προσηλώθη, ο απαθείς και απέθανεν και ετάφη ο ζωοποιός...»).

---

²³² Η. Οικονόμου, όπ.π. σ. 269

²³³ 8, 12, PG 1, 1100 G (=SC 336, 190) «...Εβραίους αμαρτάνοντας εκόλασας, επιστρέφοντας εδέξω».

²³⁴ Ευ. Ταγαρά «Λειτουργικά στοιχεία στο έργο των Αποστολικών Διαταγών», διπλ. εργασία 2010 ΑΠΘ, σ. 100.

δ) με την Ανάσταση και την ανάληψή Του «εν θριάμβω» εις τους ουραμούς, («ανέστη εκ νεκρών τη τρίτη ημέρα και τεσσαράκοντα ημερών συνδιατρίψας τοις μαθηταίς ανελήφθη εις τους ουραμούς και εκαθέσθη εκ δεξιών...του Θεού και Πατρός Αυτού»).

(iv) Ακολούθως, θα θέλαμε να αναφερθούμε στους ιδρυτικούς λόγους του Μυστηρίου της θ. Ευχαριστίας, καθώς και στην επίκληση.

Στους ιδρυτικούς λόγους του μυστηρίου της θείας Ευχαριστίας, παρακολουθούμε την κεντρική πράξη της Αναφοράς όπως «Μεμνημένοι ουν ων δι' ημάς υπέμεινεν, ευχαριστούμεν σοι, Θεέ παντοκράτωρ...»²³⁵, η οποία μας συνδέει με όσα προηγήθηκαν. Οι πιστοί ευχαριστούν για μια εισέτι φορά τον ευεργέτη Θεό και Δημιουργό «ορατών τε και αοράτων», που από μεγάλη αγάπη πρόσφερε τον μονογενή Υιό του, ο οποίος στη σύντομη επίγεια ζωή Του δίδαξε, πρόσφερε και από το ωσαννά μέσα σε τρεις μέρες άκουσε από τον όχλον «σταύρωσον αυτόν», όπως οι κοινοί εγκληματίες, σύρθηκε, επιπλέον, στους κριτές του χλευαζόμενος και τέλος μαρτύρησε πάνω στον σταυρό για τη σωτηρία της ανθρωπότητας. Η ευχαριστία αυτή είναι δικαίωμα και υποχρέωση (καθήκον) που απορρέει από την εντολή του Θεού («την διάταξιν πληρούμεν»)²³⁶.

Η εξιστόρηση της ιδρύσεως του μυστηρίου της θείας Ευχαριστίας είναι χρησιδάνειο από το Ευαγγέλιο του Ευαγγελιστή Ματθαίου²³⁷ και από την Α' Επιστολή του Αποστόλου Παύλου προς Κορινθίους.²³⁸ Η άντληση πληροφοριών

---

²³⁵ Ευ. Ταγαρά «Λειτουργικά στοιχεία στο έργο των Αποστολικών Διαταγών», διπλ. εργασία 2010 ΑΠΘ, σ. 102.

²³⁶ Ευ. Ταγαρά «Λειτουργικά στοιχεία στο έργο των Αποστολικών Διαταγών», διπλ. εργασία 2010 ΑΠΘ, σ. 102.

²³⁷ Μτ. 26,26

²³⁸ Α' Κορ. 11, 23β-25

από τις Γραφές στη λατρεία δεν αποτελεί συνήθεια του 4^{ου} αιώνα, αλλά είναι πολύ παλαιότερη.²³⁹

Ο συμπλητής των Διαταγών, προκειμένου οι θέσεις του κειμένου να γίνουν αποδεκτές από το πλήρωμα της Εκκλησίας, έκανε χρήση της λατρευτικής παράδοσης της εποχής του, πιθανόν με κάποιες τροποποιήσεις. Επίσης έκανε χρήση και άλλων πηγών μεταξύ των οποίων και την *Αποστολική Παράδοσιν* του Ιππολύτου.²⁴⁰

Τη διήγηση της ιδρύσεως του μυστηρίου της θείας Ευχαριστίας και τους ιδρυτικούς λόγους του Κυρίου ακολουθεί η ανάμνηση με την εντολή: « τούτο ποιείτε εις την εμήν ανάμνησιν· οσάκις γαρ αν εσθήητε τον άρτον τούτον και πινήτε το ποτήριον τούτο, τον εμόν θάνατον καταγγέλετε, άχρως αν έλθω». Η παράγραφος αυτή είναι ανάμνηση του πάθους, του θανάτου και της ανάστασης, της επιστροφής στους ουρανούς και της εν δόξη Δευτέρας Παρουσίας του Χριστού, η οποία είναι η εφαρμογή της παραπάνω προτροπής του Κυρίου «τούτο ποιείτε...».²⁴¹

Το αίσθημα της αναμονής και της πρόγευσης ήταν έντονο στην αρχαϊκή Εκκλησία κατά την τέλεση της Ευχαριστίας και αυτό αποκαλύπτει τον εσχατολογικό της χαρακτήρα.²⁴² Το ποτήριο χαρακτηρίζεται ως «καινή διαθήκη».²⁴³ «Μετέχοντες στο κοινό δείπνο οι πιστοί μετείχαν στη νέα διαθήκη, την οποία εγκαινίασε μεν ο Χριστός, όμως αυτή έμελλε να ολοκληρωθεί στα έσχατα.»²⁴⁴

---

²³⁹ Μητροπολίτη Τυρολόης και Σερεντίου, Παντελεήμονος Ροδόπουλου, ό.π., σ. 77

²⁴⁰ Μητροπολίτη Τυρολόης και Σερεντίου, Παντελεήμονος Ροδόπουλου, ό.π., σ. 78.

²⁴¹ Π. Σκαλτσή «Η Λειτουργική κίνησης της Χριστιανικής Δύσης και η ορθόδοξη Ανατολή» στο *Λειτουργικές Μελέτες* II σ. 23.

²⁴² Μκ. 14,24· Μτ. 26,28.

²⁴³ Π. Βασιλειάδου, «Αγία Γραφή και Ευχαριστία» στο *Επίκαιρα Αγιογραφικά θέματα και Θεία Ευχαριστία* (Βιβλική βιβλιοθήκη, 15, εκδ. Πουρναρά), Θεσ/νίκη 2000, σ.23.

²⁴⁴ Ιωάννου (Μητρ. Περγάμου) «Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού», στο *Σύναξη* 49 (Ιαν.-Μαρτ. 1994) 10.

Η ευχαριστιακή ανάμνηση δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια προεικόνιση, μια πρόγευση και «προδωρεά» της μελλοντικής βασιλείας του Χριστού.²⁴⁵ Ο Λειτουργός κατά τον χρόνο της λατρευτικής πράξης, «μιμείται» τη θυσία του Χριστού, καθώς μνημονεύει όλα τα σωτήρια γεγονότα της ζωής του, ενώ ταυτόχρονα ευχαριστεί γιατί αξιώθηκε να ίσταται ενώπιόν του και να τον λειτουργεί, ενώ προσφέρει τα «προκείμενα δώρα» και την «θυσίαν ταύτην», χρησιμοποιώντας τα λόγια που ειπώθηκαν στον Μυστικό Δείπνο και τις πράξεις του Κυρίου. Ταυτίζει, μάλιστα, την Ευχαριστιακή πράξη της Εκκλησίας με εκείνη του «Υπερώου».²⁴⁶

Με αυτόν τον τρόπο οι πιστοί σε κάθε Λειτουργία βιώνουν το Μυστικό Δείπνο του «Υπερώου», η οποία δεν είναι απλά μια συμβολική πράξη, σε ανάμνηση ενός γεγονότος που έλαβε χώρα σε παρελθόντα χρόνο, αλλά πραγματική αναπαράσταση που λαμβάνει χώρα σε παρόντα χρόνο. Μέσα στη θεία Ευχαριστία συνεχίζεται ο Μυστικός Δείπνος και γίνεται προσιτός στις νέες γενιές των ανθρώπων, μέσω του σώματος του Χριστού, με αποτέλεσμα η θυσία του Χριστού να παίρνει καθολική και παγκόσμια διάσταση.²⁴⁷

Η ανάμνηση των *Αποστολικών Διαταγών* έχει μεγάλες ομοιότητες με την ανάμνηση της *Αποστολικής Παράδοσης* του Ιππολύτου, η οποία εκπροσωπεί τη λειτουργική παράδοση της συριακής Εκκλησίας. Την πρώιμη Χριστιανική εποχή, στα μεγάλα κέντρα της Χριστιανικής Εκκλησίας, τα ουσιώδη λειτουργικά στοιχεία και ο λειτουργός Επίσκοπος τα εξέφραζε «κατά το δοκούν».²⁴⁸ Μεταγενέστερα υπάρχει μεγάλη λειτουργική ποικιλία, όμως παραμένει η

---

²⁴⁵ Ιωάννου (Μητρ. Περγάμου), «Θεία Ευχαριστία και Βασιλεία του Θεού», στο *Σύναξη* 49 (Ιαν.-Μαρτ. 1994) 10.

²⁴⁶ Π. Ροδόπουλου, Μητροπολίτου Τυρολόης και Σερεντίου, *όπ.π.* σ.100

²⁴⁷ G. Florovsky, *όπ.π.* σ.99

²⁴⁸ Ευ. Ταγαρά, *όπ.π.* σ.104

λειτουργική ενότητα, υπό την επίδραση της λατρείας των μεγάλων Χριστιανικών Εκκλησιών.²⁴⁹

Η επίκληση είναι η θυσιαστική πράξη, κατά την οποία ο λειτουργός επικαλείται την κάθοδο του Αγίου Πνεύματος, στα τίμια Δώρα, «ὅπως ἀποφήνη τὸν ἄρτον... σῶμα τοῦ Χριστοῦ.. καὶ τὸ ποτήριον... αἷμα τοῦ Χριστοῦ...»²⁵⁰. Στο σημείο αυτό, γίνεται η επίκληση της αγάπης του Θεού, να καταπέμψει το Άγιο Πνεύμα σε αυτή τη θυσία.

Η θεία Ευχαριστία ονομάζεται θυσία²⁵¹ στις *Αποστολικές Διαταγές*. Σε αρκετά σημεία υπογραμμίζεται ως θυσία καθαρά και αναίμακτος²⁵², θυσία πνευματική²⁵³. Πρόκειται για θυσία ευχαριστίας, για το θεοσύστατο μυστήριο της παρουσίας του Χριστού, για την «πραγματικήν και αναίμακτον παράστασιν της σταυρικής αυτού θυσίας»²⁵⁴. Ο ίδιος ο Χριστός θύεται και προσφέρεται στους πιστούς. Αυτή η μοναδική θυσία, ήταν εκείνη που αντικατέστησε όλες τις θυσίες της Παλαιάς Διαθήκης, θυσίες που δεν μπορούσαν να σώσουν τον άνθρωπο. Δεν μπορούσαν να θεραπεύσουν τα τραύματα της αμαρτίας, όταν έπεσε και απομακρύνθηκε ο άνθρωπος από τον παράδεισο της τρυφής.

Η θυσία του Χριστού πάνω στον σταυρό ήταν εκείνη που έλυσε τα δεσμά και ελευθέρωσε ο Θεός το πλάσμα του από τα δεινά της αμαρτίας Συνεχίζεται στη Εκκλησία με τη θεία Ευχαριστία, με τη διαφορά ότι η θυσία αυτή είναι

---

²⁴⁹ 8,12, PG 1, 1104 CD (336, 198-200) «και αξιούμεν σε ὅπως επιβλέψης ἐπι τα προκείμενα δώρα ταύτα ἐνώπιόν σου...και εὐδοκίσης ἐπ' αυτοίς...και καταπέμψης τοῦ Ἁγίου σου Πνεύμα ἐπὶ τὴν θυσίαν ταύτην, τὸν μάρτυρα τῶν παθημάτων τοῦ Κυρίου...σῶμα και αἷμα..., ἵνα οἱ μεταλαβούντες αὐτοῦ...ἀφέσεως αμαρτημάτων τύχουσι..., Πνεύματος ἁγίου πληρωθῶσιν, ἄξιοι τοῦ Χριστοῦ σου γένωνται, ζωῆς αἰωνίου τύχῳσι, σου καταλλαγέντος αὐτοῖς δέσποτα παντοκράτωρ».

²⁵⁰ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1, 1104CD.

²⁵¹ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1, 737A.

²⁵² *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1, 1073D.

²⁵³ *Αποστολικαί Διαταγαί*, PG 1, 1153C.

²⁵⁴ Β. Χ. Ανδρούτσος (1956), *Δογματική της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, Αθήνα, σ. 344.

αναίμακτος²⁵⁵. Το Άγιο Πνεύμα είναι εκείνο που ενεργεί στη μεταβολή των θείων Δώρων στη θεία Λειτουργία. Είναι Εκείνο που αγιάζει τους πιστούς, τους κάνει ένα σώμα με τον Χριστό και την Εκκλησία. Στο σημείο αυτό οι *Αποστολικές Διαταγές* δεν αναπτύσσουν περισσότερο την περί του Αγίου Πνεύματος διδασκαλία²⁵⁶.

(v) Μετά την αναφορά ακολουθούν δεήσεις για όλο το πλήρωμα της Εκκλησίας, κλήρο και λαό, για το στρατό, τους βασιλείς, για την πόλη, για όλους τους πάσχοντες. Δεήσεις για εκείνους που μισούν και διώκουν τους πιστούς για το όνομα του Χριστού. Δεήσεις για τους κατηχουμένους, τους χειμαζομένους, για τους αδελφούς που βρίσκονται σε μετάνοια. Αμέσως μετά το «πρόσχωμεν» του διακόνου, ο Επίσκοπος «προσφωνησάτω τω λαώ ούτω· Τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις»²⁵⁷. και ο λαός αποκρίνεται «Εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός, εἰς

---

²⁵⁵ «Ἐκ πάντων λοιπῶν τούτων συνάγεται, ὅτι διὰ τοῦ καθαγιασμοῦ των τιμίων δώρων και τῆς επικλήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μεταβάλλονται τῆ δυνάμει και ενεργείᾳ αὐτοῦ, ὁ ἄρτος και ὁ οἶνος ἀληθῶς και πραγματικῶς εἰς σῶμα και αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ἔστω και ἀν κατὰ τὴν ἐξωτερικῆς ἐμφάνισιν και τὴν γεύσιν φαίνονται ὡς κοινός ἢ ψιλός ἄρτος και οἶνος. Ὡς συνέπειαν δε τῆς τοιαύτης μεταβολῆς δεχόμεθα πραγματικὴν παρουσίαν τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ Θεῖᾳ Ευχαριστίᾳ, οὕτως ὥστε εἶναι παρῶν οὗτος υποστατικῶς και οὐσιωδῶς ἐν τῷ μυστηρίῳ τούτο, ἐνῶ ἐν τοῖς ἄλλοις μυστηρίοις πάρεστι δια τῆς δυνάμεως και τῆς χάριτος αὐτοῦ, αγιάζων τους πιστούς». Βλ. Ιω. Ν. Καρμίρης (1965), «Ευχαριστία, Θεία», *ΘΗΕ* τόμ. 5, Αθήνα: ἐκδ. Αθ. Μαρτίνου, στήλη 1131.

²⁵⁶ Π. Ροδόπουλος (1993), Μητρ. Τυρολόης καί Σερεντίου, *Μελέται*, Θεσσαλονίκη: ἐκδ. Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, σ. 89.

²⁵⁷ Με τὴν ἐκφώνηση τοῦ ιερέα, «Πρόσχωμεν τὰ ἅγια τοῖς ἀγίοις», υψώνει τὸν ἀμνό, (τὸ τμήμα τοῦ ἄρτου που ἔχει καθαγιαστεί σὲ Σῶμα Χριστοῦ). Ἡ φράση που προηγείται και ἡ κίνηση τῆς ὑψώσεως, ἔχουν τὴν ἐννοια υπενθύμισης ὅτι μόνο οἱ ἄξιοι θα πρέπει να μεταλάβουν τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Κανένας δεν εἶναι ἄξιος ὅμως να κοινωνήσει και για αὐτὸ ἐκείνη τὴ στιγμή ψάλλεται ἡ φράση «Εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος, Ἰησοῦς Χριστός, εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς ἀμήν». Μετὰ τὴν ὑψώση κλείνει τὸ παραπέτασμα και γίνεται ὁ μελισμός, ἡ ἐνώση και ἡ κοινωνία των ιερῶν. Ὁ μελισμός, δηλαδή τὸ κομμάτιασμα τοῦ ἀμνοῦ σὲ τέσσερα μέρη, γίνεται για πρακτικούς λόγους, για να κοινωνήσουν και οἱ ιερεῖς και οἱ πιστοί. Θυμίζει τὴν κλάση τοῦ ἄρτου ἀπὸ τὸν Χριστὸ στον Μυστικὸ Δείπνο. Ὁ ιερέας ρίχνει ἕνα τεμάχιο ἀπὸ τὸν «μελισμένο ἀμνό» στο Ἅγιο Ποτήριο, ἐπιτελώντας μιὰ πράξη που ονομάζεται «ἐνώση». Μετὰ τὴν «ἐνώση», ρίχνει ὁ ιερέας στο Ποτήριο ζεστὸ νερὸ που ονομάζεται «ζέον», για να υπενθυμίσει ὅτι

δόξαν Θεού Πατρὸς εὐλογητὸς εἰ, εἰς τοὺς αἰῶνας· Ἀμήν»²⁵⁸. Κατὰ τὴν θείαν Μετάληψιν, «Μεταλαμβάνετω ὁ Ἐπίσκοπος, ἔπειτα οἱ Πρεσβύτεροι, καὶ οἱ Διάκονοι, καὶ οἱ ὑποδιάκονοι, καὶ οἱ ἀναγνώσται, καὶ οἱ ψάλται, καὶ οἱ ἀσκηταί, καὶ ἐν ταῖς γυναιξίν αἱ διακόνισσαι, καὶ αἱ παρθένοι, καὶ αἱ χῆραι, εἶτα τὰ παιδιά καὶ τότε πᾶς ὁ λαὸς κατὰ τάξιν μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας ἄνευ θορύβου». Κατὰ τὴν θείαν Κοινωνίαν μεταλαμβάνουν πρῶτα οἱ κληρικοί καὶ «πᾶς ὁ λαὸς κατὰ τάξιν μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας ἄνευ θορύβου»²⁵⁹. Σύμφωνα μετὰ τὰς *Αποστολικὰς Διαταγὰς*, κατὰ τὴν ὥραν τῆς θείας Μετάληψιν, ὁ Ἐπίσκοπος δίνει τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ πιστὸς λέει τὸ *ἀμήν*. Ὁ διάκονος δίνοντας τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τοῦ ἁγίου Ποτήριου λέει «αἷμα Χριστοῦ, ποτήριον ζωῆς» καὶ ὁ πιστὸς ἀπαντᾷ μετὰ

ἀπὸ τοῦ πλευροῦ τοῦ Χριστοῦ, στὴν Σταύρωση, ἔτρεξαν ζεστό αἷμα καὶ νερό [βλ. Φίλιας (2002), *Ὁπ.π.*, σ. 31].

²⁵⁸ Στὸ «Ὅτι εἰς ὁ Χριστός», ὁ Κύριλλος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (378-444) χρησιμοποιεῖ τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δηλώνεται, ὅτι ὁ ἄρτος τῆς θείας Εὐχαριστίας εἶναι ἡ ἴδια ἡ σὰρκα τοῦ Θεανθρώπου. Ὅποιος τρώει ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἄρτο, ὅποιος μετέχει στὸ μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας, αποκτάει ἀφθαρσίαν στὴν φθορὰ τοῦ θανάτου καὶ κερδίζει τὴν αἰώνια ζωὴ. Εἶναι πολὺ φυσικὸ, συνεχίζει ὁ ἅγιος Κύριλλος, νὰ κερδίζει κάποιος τὴν αἰώνια ζωὴ, μετέχοντας στὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, γιὰ τὴν σὰρκα τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ ἴδια ἡ σὰρκα τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ Λόγου ποῦ ἐνὸς βρισκόταν στὸν οὐρανὸν, ἦρθε στὴ γῆ καὶ ἐγένετο ἄνθρωπος, γιὰ νὰ μᾶς χαρίσῃ τὴν αἰώνια ζωὴ. Τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα μετὰ τὴν μορφήν τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου, δὲν εἶναι τὸ σῶμα καὶ τὸ αἷμα κάποιου ἀπλοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ υπογραμμίζει ὁ Κύριλλος, γιὰ τὴν διαφορετικὰ δὲν θὰ μπορούσε νὰ τοῦ χαρίσῃ τὴν ἀθανασία καὶ τὴν ἀφθαρσίαν, οὔτε μόνον τοῦ Θεοῦ, γιὰ τὴν εἶναι ἄυλος καὶ ἄσαρκος, ἀλλὰ τοῦ ἰδίου τοῦ ἐνσαρκωθέντος Θεοῦ Λόγου, τέλειου ἀνθρώπου καὶ τέλειου Θεοῦ μαζί. Στὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας, γίνεται ὁ ἄνθρωπος μέτοχος τῆς ζωοποιῆσας σάρκα τοῦ Χριστοῦ, ποῦ εἶναι ἀρρηκτὰ συνενωμένη μετὰ τὸ Θεὸν Λόγον. Μέσω αὐτῆς κάθε μέλος τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ μεταλαμβάνει τὴν θείαν φύσιν τοῦ Λόγου καὶ γίνεται χριστοφόρος καὶ θεοφόρος [βλ. Ε. Α. Αρτέμη (2013), *Τὸ μυστήριον τῆς ἐνανθρωπήσεως στους δύο διαλόγους, «Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Μονογενοῦς» καὶ «Ὅτι εἰς ὁ Χριστός», τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας*, Ἀθήνα: 24γράμματα, σ. 143-144].

²⁵⁹ *Αποστολικὰ Διαταγὰ*, PG 1,1109A.

αμὴν. Ἡ κοινωνία του λαοῦ γινόταν χωριστά²⁶⁰, ἐνῶ ψάλλεται ὁ 33^{ος} ψαλμὸς που λέγεται κοινωνικός, γιατί καλύπτει τὴν ὥρα τῆς Κοινωνίας²⁶¹.

Ἡ θ. Μετάληψη ἀποτελεῖ τὴν ολοκλήρωση του σωτηριώδους ἔργου τῆς Εκκλησίας. Οἱ μεταλαμβάνοντες με τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα του Χριστοῦ ἐνδυναμώνουν τὴν πίστη τους, ἐνῶ συγχρόνως συγχωροῦνται οἱ αμαρτίες τους (λόγω, ἔργω ἢ διανοίᾳ), λυτρῶνται ἀπὸ τὴν ἐπιρροή του διαβόλου, τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐγκαθίσταται μέσα τους καὶ ἔτσι ὁ δρόμος γιὰ τὴν οὐράνιο ζωὴ ἀνοίγει. Σύμφωνα με τὸν καθηγητὴ Ι. Φουντούλη «εἶναι μόνο ἡ σὰρκα του Χριστοῦ που τους οδηγεῖ με ἀσφάλεια στὴν αἰώνια ζωή».²⁶²

Τα σωτήρια ἀποτελέσματα τῆς θείας Μετάληψης εἶναι ὅτι αὐτὴ ἐνεργεῖ ὡς φάρμακο ἀθανασίας, ἤτοι ἡ παρουσία του Ἁγίου Πνεύματος μέσα τους καὶ ἡ διαρκὴς κοινωνία με τὸν Θεό.²⁶³

Μετά τὴν Μετάληψη, ἀκολουθεῖ ἡ Ευχαριστία δια «τῶ καταξιώσαντι ἡμᾶς μεταλαβεῖν τῶν ἁγίων αὐτοῦ μυστηρίων καὶ παρακαλέσωμεν μὴ εἰς κριμα, ἀλλ' εἰς σωτηρίαν ἡμῖν γενέσθαι, εἰς ὠφέλειαν ψυχῆς καὶ σώματος, ...εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, εἰς ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος»²⁶⁴. Ἡ Λειτουργία τῶν *Ἀποστολικῶν Διαταγῶν* κατακλείεται με τὴν εὐχή τῆς κεφαλοκλισίας²⁶⁵ καὶ ἀκολουθεῖ ἡ προτροπὴ του διακόνου γιὰ τὴν ἀπόλυση με τὴ φράση «ἀπολύεσθε ἐν εἰρήνῃ»²⁶⁶.

---

²⁶⁰ Φουντούλης (1986), *Οπ.π.*, σ. 310. Σήμερα με τὸν τρόπο αὐτὸ κοινωνοῦν οἱ ιερεῖς στο ἱερό, χωριστά δηλαδὴ τὸ Σῶμα καὶ χωριστά τὸ Αἷμα του Χριστοῦ. Φίλιας (2002), *Οπ.π.*, σ. 31.

²⁶¹ Παλαιότερα ψαλλόταν ολόκληρος ὁ ψαλμὸς, ἐνῶ σήμερα ψάλλεται μόνο ἓνας στίχος του. Φίλιας (2002), *Οπ.π.*, σ. 31.

²⁶² Ι.Φουντούλη «Ἡ θεία Λειτουργία τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν» στο *Λειτουργικά Θέματα Ε'*, σ.21

²⁶³ 8, 12 PG 1, 1104 CD (=SC 336, 200)

²⁶⁴ *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί*, PG 1, 1109B. Εἶναι ἡ εὐχή που οἱ πιστοὶ μέσω του ἱερέα, ευχαριστοῦν τὸν Θεό, γιατί τους αξίωσε νὰ κοινωνήσουν τα ἀχραντα μυστήρια καὶ εὐχόνται ὅλη ἡ ζωὴ τους νὰ εἶναι στα χέρια του Χριστοῦ [Φίλιας (2002), *Οπ.π.*, σ. 32].

²⁶⁵ *Τῶ Θεῶ δια τοῦ Χριστοῦ αὐτοῦ κλίνατε καὶ εὐλογεῖσθε*, *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί* PG 1, 1113A.

²⁶⁶ *Ἀποστολικαὶ Διαταγαί*, PG 1, 1113A.

Συμπεράσματα

Η εργασία αυτή έχει ως τίτλο «η Θεία Λειτουργία κατά τις Αποστολικές Διαταγές». Το κείμενο βασίστηκε στο έργο με τίτλο *Διαταγαί ή Διατάξεις των Αγίων Πανευφήμων Αποστόλων* και αποτελεί μία συλλογή από διδαχές και διατάξεις που σχετίζονται με τη Λατρεία, αλλά και τον βίο και την τάξη της Εκκλησίας. Το έργο αυτό δημιουργήθηκε από άγνωστο συγγραφέα, ο οποίος το παρέπεμψε στο όνομα του Κλήμεντος, επισκόπου Ρώμης, προκειμένου το ίδιο το έργο να γίνει αποδεκτό από τους Χριστιανούς με μεγάλη ευκολία, αφού ήταν «πόνημα» ενός «σημαντικού εκκλησιαστικού πατρός» στην Εκκλησία.

Η Λειτουργία αυτή αποτελεί ένα σπουδαίο και παλαιότατο λειτουργικό τύπο που οδηγεί (περίπου 1600 χρόνια μετά) τους πιστούς στις ρίζες της λειτουργικής τους παράδοσης και τους δίνει τη δυνατότητα να γνωρίσουν τη λειτουργία, με την οποία ιερούργησαν και αγιάστηκαν τα πρώιμα χρόνια του Χριστιανισμού οι Πατέρες και Προπάτορές τους, ανοίγοντάς τους διαχρονικά τους πνευματικούς τους ορίζοντες. Η Λειτουργία των Α.Δ. αποτελώντας μέρος του όγδοου βιβλίου, υπερέχει των άλλων αρχαίων Λειτουργιών διότι διασώθηκε χωρίς προσθήκες, αφαιρέσεις ή διασκευές. Αυτό θα συνέβαινε αν το αρχικό αυτό κείμενο, χρησιμοποιούμενο στη Θεία Λατρεία, δεχόταν αλλαγές, διαφοροποιήσεις και αλληλεπιδράσεις που συνιστούν τη λειτουργική εξέλιξη. Έχουμε έτσι ένα φιλολογικό και όχι λειτουργικό στην κυριολεξία του κείμενο που έμεινε στο πέρασμα του χρόνου αναλλοίωτο

Μέσα από αυτήν την εργασία καταλήξαμε στα εξής συμπεράσματα:

Α) Το όνομα του Κλήμεντος Ρώμης δεν αποτελεί το όνομα του συγγραφέα του έργου και έχει ως πηγή το έργο *Διδασκαλία των Αποστόλων*.

Β) Οι δύο οδοί που αναφέρονται στο βιβλίο, είναι της ζωής και του θανάτου.

Γ) Στο όγδοο βιβλίο υπάρχουν 85 Αποστολικοί Κανόνες. Αυτοί αποτελούν μερική αντιγραφή κανόνων των Συνόδων Αντιόχειας (341) και Λαοδικείας (μεταξύ 343 και 381).

Δ) Μέσα στους κανόνες αυτούς γίνεται αναφορά στους τρεις βαθμούς της ιεροσύνης και στα καθήκοντά τους. Οι τρεις βαθμοί υπήρξαν οι του διακόνου, του πρεσβυτέρου και του Επισκόπου.

Ε) Παράλληλα αναφέρονται τα καθήκοντα των πιστών, αλλά και η θέση της γυναίκας στην Εκκλησία και στη θεία Λειτουργία, ενώ γίνεται λόγος για το θεσμό των διακονισσών, που άκμαζε στους πρώτους αιώνες.

ΣΤ) Καθιέρωση των νηστειών της Τετάρτης, της Παρασκευής και της πασχάλιας νηστείας της Μεγάλης Εβδομάδας, που γίνεται με σκοπό την προετοιμασία των Χριστιανών για να συμμετέχουν στην Ανάσταση του Κυρίου.

Ζ) Καθιερώνεται η εορτή του Αποστόλου Θωμά και της Αναλήψεως. Επιπλέον τονίζεται η σημασία της Κυριακής, ως ημέρας Κυρίου. Η Κυριακή είναι η ημέρα της Ανάστασης του Κυρίου, ημέρα της εισόδου στην Ιερουσαλήμ, ημέρα της Επιφοίτησης του Αγίου Πνεύματος. Η Κυριακή έχει ακόμα μια σημασία: Το Σάββατο, η έβδομη μέρα, συμβολίζει το τέλος της υλικής δημιουργίας. Η Κυριακή είναι η όγδοη μέρα, έξω από τον κοσμικό χρόνο, σύμβολο της «ανέσπερης» αιωνιότητας. Αυτή την αιωνιότητα ζούμε στη θεία Λειτουργία· είναι ένα μικρό Πάσχα που μας χαρίζει την αναστημένη ζωή.

Η) Η προσευχή αποτελεί την οδό ένωσης του ανθρώπου με τον πιστό. Πρέπει να γίνεται πολλές φορές την ημέρα, γιατί σκοπό έχει την πνευματική αναγέννηση του ανθρώπου. Δεν αφορά μόνο στις κοινές λατρευτικές συνάξεις των πιστών, αλλά και στην ατομική προσευχή του κάθε πιστού.

Θ) Η προσευχή οφείλει να γίνεται με καθαρή καρδιά, προκειμένου να εισακουσθεί από τον Θεό. Παράλληλα μέσω της προσευχής, των νηστειών, της σωματικής άσκησης, της σκληραγωγίας του σώματος ο άνθρωπος παλεύει με τα πάθη και προσπαθεί να ευδοκιμήσουν οι αρετές που του δόθηκαν ως δωρεές του Αγίου Πνεύματος.

Ι) Οι Αποστολικές Διαταγές σημειώνουν τη σημασία της μετανοίας και της εξομολόγησης, που είναι υποχρεωτικές για τη σωτηρία.

ΙΑ) Οι Επίσκοποι είναι υπεύθυνοι για την επιστροφή των μετανοούντων· Ο ιερέας θα πρέπει να μην έχει σημάδι αμαρτίας, αλλά και να μην κρίνει με ιδεοληψία το ποίμνιο του. Παράλληλα ο Επίσκοπος θα πρέπει να είναι τύπος του καλού ποιμένος, όπως ο Κύριος που αναζήτησε το απολωλός πρόβατο, αν και είχε στη στάνη του προφυλαγμένα τα άλλα ενενήντα εννιά.

ΙΒ) Η θεία Λειτουργία των *Αποστολικών Διαταγών*, που ονομάζεται και «Κλημέντιος» αποτελεί την αρχαιότερη λειτουργική αναφορά και καταγράφει τη λειτουργική πράξη της Αντιόχειας, αλλά μάλλον δεν χρησιμοποιούνταν καθόλου στη εκκλησιαστική ζωή, για τον λόγο δε αυτό παρέμεινε άθικτο το κείμενό της.

ΙΓ) Η ενότητα της Εκκλησίας βασίζεται στο κοινό ποτήριο της θείας Ευχαριστίας. Η Εκκλησία είναι ο μόνος χώρος, μέσα στον οποίο πραγματώνεται το Μυστήριο της λυτρώσεώς μας. Είναι το ζωντανό Σώμα του Χριστού, όπου γίνεται η συνάντηση των αμαρτωλών με τον Σωτήρα και λυτρωτή ολόκληρου του ανθρωπίνου γένους.

ΙΔ) Η καθολικότητα της Εκκλησίας δεν σχετίζεται με το άθροισμα των Χριστιανών, αλλά με την «καινή κτίση» που επιτυγχάνεται με την πίστη στα δόγματα και στην παράδοση της Εκκλησίας, γραπτή και προφορική.

ΙΕ) Η σπουδαιότερη πηγή για τον Χρυσόστομο, ο οποίος έγραψε το κείμενο της θείας Λειτουργίας είναι ο *Διάλογος περί βίου και πολιτείας περί του Μακαρίου Ιωάννου* που συντάχθηκε από τον μαθητή του Παλλάδιο, επίσκοπο Ελενοπόλεως.

ΙΖ) Ο Ιωάννης δεν κράτησε στην προσωπική του ζωή την ουδετερότητα, αλλά υπερασπίστηκε την πίστη του προς τον αληθινό Θεό και επέβαλε το δίκαιο σε διάφορους ανθρώπους ανεξάρτητα από γένος, θρησκεία κ.λπ. Για αυτές τις πράξεις του ήρθε πολύ σύντομα σε αντίθεση με το πολιτικό κατεστημένο, του αυτοκράτορα και της αυτοκρατορίας, γεγονός που το πλήρωσε με εξορία.

ΙΗ) Κάθε τμήμα της Λειτουργίας, φανερώνει ολόκληρη τη θεία Λειτουργία, την ίδια την Εκκλησία, την κοινωνία των πιστών με τον Χριστό και μεταξύ τους,

δια του Αγίου Πνεύματος. Η θεία Λειτουργία είναι η σύναξη πάντων των πιστών υπό τον Επίσκοπο, και η πνευματική και ψυχική αναγέννησή τους.

Κ) Η παρουσία του ενσαρκωμένου θείου Λόγου, του Χριστού, αφορά στην δημιουργία. Μέσα στην Εκκλησία και κυρίως στη Λειτουργία πραγματώνεται η ευχαριστιακή κοινωνία των πιστών υπό τον Επίσκοπο, ο οποίος είναι εις τύπον και τόπον Χριστού, δια του Αγίου Πνεύματος.

ΚΑ) Μέσα από τη θεία Ευχαριστία, η Εκκλησία θεωρεί τον εαυτό της, ως το ένα, το σύνολο σώμα του Χριστού. Με αυτή μόνο την προϋπόθεση, κάθε ευχαριστιακή ενότητα εκφράζει και την καθολικότητα της τοπικής Εκκλησίας

ΚΒ) Οι Αποστολικές Διαταγές μας πληροφορούν για την τέλεση των Μυστηρίων (Βάπτισμα, Χρίσμα, την Εξομολόγηση, το Γάμο, την Ιεροσύνη, το Ευχέλαιο και θεία Ευχαριστία). Η σύσταση των Μυστηρίων είναι έργο του ίδιου του Χριστού.

ΚΓ) Η Ορθόδοξη Εκκλησία χρησιμοποιεί, επίσης, πολλές ευχές που έχουν μυστηριακό χαρακτήρα, όπως ευχές για την καρποφορία του σιταριού. Δεν υπάρχει διαχωρισμός μεταξύ μιας ευρύτερης και μιας στενότερης έννοιας του όρου «Μυστήριο», γιατί ολόκληρη η χριστιανική ζωή θεωρείται μία ενότητα. Θεωρείται ως ένα μυστήριο, που οι πτυχές του εκφράζονται με μεγάλη ποικιλία πράξεων, που άλλες τελούνται μια φορά στη ζωή των Χριστιανών, ενώ άλλες ίσως και καθημερινά.

ΚΔ) Πριν από τον ερχομό του Χριστού, στην Παλιά Διαθήκη υπάρχουν «προτυπώσεις» του Βαπτίσματος, δηλαδή καταγράφονται κάποια γεγονότα ή εικόνες που μας προετοιμάζουν να δεχτούμε το Μυστήριο.

ΚΕ) Στην Παλαιά Διαθήκη αναφέρονται επίσης καθαρμοί με νερό που έχουν εξαγνιστικό χαρακτήρα. Τα στάδια του Βαπτίσματος είναι: α) σύντομη διδαχή- κατήχηση του υποψηφίου, β) αποδοχή του λόγου του Θεού και ομολογία της πίστης στον Χριστό γ) κατάδυση και ανάδυση (βάπτισμα του υποψηφίου στο νερό), δ) τριαδικός χαρακτήρας της επικλήσεως, ε) επίθεση των χειρών και στ) συμμετοχή του νεοφώτιστου στη θεία Ευχαριστία.

ΚΣΤ) Οι Αποστολικές Διαταγές δίνουν πληροφορίες για την προβαπτισματική τελετουργία, που περιλάμβανε την ονοματογραφία, την εξέταση και κατήχηση του υποψηφίου, τη χειροθεσία, τους εξορκισμούς και τη νηστεία.

ΚΗ) Οι Αποστολικές Διαταγές δίνουν πληροφορίες για την προβαπτισματική τελετουργία, που περιλάμβανε την ονοματογραφία, την εξέταση και κατήχηση του υποψηφίου, χειροθεσία, εξορκισμούς και νηστεία.

ΚΖ) Η κατήχηση προηγείται του Βαπτίσματος, το οποίο είναι το κεντρικό τμήμα του Μυστηρίου.

ΚΗ) Η ένταξη των κατηχουμένων στη ζωή της Εκκλησίας μέσω της βαπτίσεως είναι σταδιακή.

ΚΘ) Βασική μαρτυρία του Μυστηρίου, θεωρείται το χωρίο των Πράξεων: «Ακούσαντες δε οι έν Ιεροσολύμοις απόστολοι, ότι δέδεκται η Σαμάρεια τόν λόγον του Θεού, απέστειλεν πρός αυτούς τον Πέτρον και Ιωάννην, οίτινες καταβάντες προσηύξαντο περί αυτών όπως λάβωσιν Πνεύμα Άγιον· ουδέπω γαρ ην επ' ουδενί αυτών επιπεπτωκός, μόνον δε βεβαπτισμένοι υπήρχον εις το όνομα εις το όνομα του Κυρίου Ιησού. Τότε επετίθουν τας χείρας επ' αυτούς και ελάμβαναν Πνεύμα Άγιον» (8, 14-17).

Λ) Το Χρίσμα ήταν συνδεδεμένο με το Βάπτισμα ήδη από τους Αποστολικούς χρόνους, με την επίθεση των χειρών των Αποστόλων και αργότερα των Επίσκοπων στις κεφαλές των βαπτιζομένων, για την παροχή των χαρισμάτων του Αγίου Πνεύματος

ΛΑ) Βασικό στοιχείο του Βαπτίσματος είναι το «Μύρον το άγιο» ή «μύρον μυστικό». Πρόκειται για το έλαιο, αναμιγμένο με αρωματικές ουσίες, το οποίο ευλογείται με ειδική τελετή και προορίζεται για τη χρήση των νεοφωτίστων προς μετάδοσή των χαρισμάτων του Αγίου Πνεύματος στο μυστήριο του Χρίσματος.

Τέλος, μέσα από την εργασία αυτή μπορεί κάποιος να διαπιστώσει ότι το κείμενο αυτό των *Αποστολικών Διαταγών* υπήρξε η βάση για την ανάπτυξη της Λειτουργίας του Χρυσοστόμου.

ΠΗΓΕΣ:

Καινή Διαθήκη, Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2000.

Παλαιά Διαθήκη, μετάφραση εβδομήκοντα, Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 2000.

ACO II. 4 Concilium Constantinopolitanum a. 691-2 in Trullo Habitu

Διαταγαί Αποστόλων, PG 1, 556 – 1156

Διδαχή των Αποστόλων, XIV 1- 2, ΒΕΠΕΣ 2, 220, 10-14.

Θεία Λειτουργία των «Αποστολικών Διαταγών», *Θείαι Λειτουργίαι*, Κείμενα Λειτουργικής τεύχ. Γ', Αθήνα: Αποστολική Διακονία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α) Ελληνόγλωσση

Αβαγιανού, Χρ. (2007), αρχιμ., *Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου αυτοβιογραφικές σελίδες. Βιογραφία, εγκωμιαστικοί και υμνογράφοι Χρυσοστόμου*, τ. 1. Αθήνα.

Αγουρίδη, Σ. Χ. (1964), *Χρόνος και αιωνιότης. Εσχατολογία και μυστικοπάθεια*, Θεσσαλονίκη.

Αλεξόπουλου, Στ. (2016), «Η Λειτουργική ζωή της Εκκλησίας κατά τους Β' και Γ' αιώνες», σ. 1-39
http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/liturgical/ib_1_4.pdf.

Ανδρούτσου, Β. Χ., (1956), *Δογματική της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, Αθήνα.

Αντωνοπούλου, Αθ. (2004), *Μυστικός Δείπνος – Θεία Ευχαριστία. Από τη διδασκαλία της Καινής Διαθήκης εις την εκκλησιαστικήν παράδοσιν των τριών πρώτων αιώνων*, Δ.δ., Αθήνα: Θεολογική σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών.

Αρτέμη, Ε. (2014), «Η θέση της γυναίκας στην Εκκλησία μέσα από τα πατερικά κείμενα», Π. Βασιλειάδης, Μ. Γκουτζιούδης, Ε. Κασσελούρη-Χατζηβασιλειάδη, *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: Διακόνισσες*,

χειροτονία των γυναικών και Ορθόδοξη Θεολογία, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις CEMES, 317-328.

Αρτέμη, Ε. Α. (2013), *Το μυστήριο της ενανθρωπήσεως στους δύο διαλόγους, «Περί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Μονογενοῦς» καὶ «Ὅτι εἶς ὁ Χριστός», του αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας*, Αθήνα: 24γράμματα.

Αρτέμη, Ε. (2015), «Η σθεναρή υποστήριξη του ιερού Χρυσοστόμου στα δικαιώματα της γυναίκας», <https://www.pemptousia.gr/2015/03/gynaika1/>

Αρτέμη, Ε. (2002), «Ο έκτος λόγος του Γρηγορίου Νύσσης εις τους Μακαρισμούς». Ανάτυπο από το περιοδικό *Κοινωνία* 45, σ. 167-174.

Ασπρούλη, Ν. (2009), «Αγία Τριάδα, Εκκλησία, Ιωάννη Ζηζιούλα, Έσχατα. Συμβολή στην ευχαριστιακή εκκλησιολογία του Μητροπολίτου Περγάμου, *Θεολογία* 4, σ. 11-29.

Βακάρου, Δ. (2000), *Το μυστήριο της μετανοίας και εξομολογήσεως*. Αθήνα.

Γαλάνη, Ιω. (2001), «Η συμβολή των συναγωγών της ιουδαϊκής διασποράς στη διάδοση του Χριστιανισμού στον εθνικό κόσμο», *Βιβλικές Ερμηνευτικές και Θεολογικές Μελέτες*, Θεσσαλονίκη, σ. 667-717

Γιανναρά, Χ. (1983), *Αλφαβητάρι της πίστης*, Αθήνα: εκδ. «Δόμος».

Γρηγόριου Ιερομονάχου (1985), *Η Θεία Λειτουργία. Σχόλια*, Αθήνα: Δόμος.

Dbar, Δωρόθεου (2013), *Τόπος θανάτου του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου*, δ.δ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Δαββέτα, Ιω. (1964), «Ακηδία», *ΘΗΕ*, τόμος 1, Αθήνα: έκδ. Αθ. Μαρτίνου.

Δορμπαράκη, Π. (1985), *Επίτομον Λεξικόν της αρχαίας ελληνικής γλώσσης*, Αθήνα.

Ελευθερίου, Α., μητρ. Παραμυθίας και Φιλιατών (1933), «Νεώτεροι απόψεις περί της διδασκαλίας, διδαχής και Αποστολικών Διαταγών», στο *Εκκλησιαστικός Φάρος* 32, 325-358.

Επί, Ι. (2010), *Το μυστήριο του Χριστού, Σπουδή στο υπόμνημα του Αγίου Ιωάννου Του Χρυσοστόμου στις επιστολές του αποστόλου Παύλου*, Δ.δ., Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ

Ζηζιούλα, Ιω. (1999), «Συμβολισμός και ρεαλισμός στην Ορθόδοξη λατρεία, (ιδιαίτερα στη θ. Ευχαριστία)», *Σύναξη* 71, σ.6-21

Θεοδώρου, Ε. (1979), *Μαθήματα Λειτουργικής Α'*, Αθήνα: έκδ. Πανεπιστημίου Αθηνών, σ. 179.

Θραψανιώτη, Γ (2009), «Οι Αποστολικές Διαταγές και οι πηγές τους», στο *Γρηγόριος Παλαμάς*, 92 (Ιανουαρίου Φεβρουαρίου), τεύχ. 826, σ. 27-39.

Ιωσήφ, Γ. (1993), *Αθωνική Μαρτυρία*, Άγιον Όρος: εκδ. Ψυχοφελή.

Καρμίρη, Ιω. Ν., (1965), «Ευχαριστία, Θεία», *ΘΗΕ* τόμ. 5, Αθήνα: έκδ. Αθ. Μαρτίνου, στήλη 1131.

Κοτσώνη, Ι. (1964), «Κανόνες Αποστολικοί», *ΘΗΕ*, τόμ. 7, Αθήνα: Έκδ. Αθ. Μαρτίνου.

Lossky, VI. (1973), *Η μυστική θεολογία της ανατολικής Εκκλησίας*, μτφρ. Στ. Πλευράκη, Θεσσαλονίκη: εκδ. Aubier.

Lossky, VI. (2007), *Η μυστική θεολογία της ανατολικής Εκκλησίας*, Θεσσαλονίκη.

Λουδοβίκου, Ν. (1992), *Η Ευχαριστιακή οντολογία*, Αθήνα

Μαντζαρίδη, Γ. (1995), *Χριστιανική Ηθική*, Θεσσαλονίκη: έκδ. Πουρναράς

Ματσούκα, Ν. (1998), *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Β'. Έκθεσις της Ορθόδοξης πίστης σε αντιπαράθεση με τη Δυτική Χριστιανοσύνη*, Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη, αριθμός 3, Θεσσαλονίκη: εκδ. Π. Πουρναρά.

Μεταλληνού, Γ. Δ. (1995), *Η θεολογική μαρτυρία της εκκλησιαστικής λατρείας*, Αθήνα

Μπεκατώρου, Γ. (1964), «Μεσονυκτικόν», *ΘΗΕ*, τόμ. 8, Αθήνα: έκδ. Αθ. Μαρτίνου, στήλη 1022.

Μωυσέως Αγιορείτου Μοναχού (2007), «Θεία Λειτουργία, Θεία Ευχαριστία, Θεία Κοινωνία», στο *Η εύλαλη σιωπή*, Αθήνα: έκδ. Εν Πλώ.

Νάσση, Ι. Χρ. (2006), *Η Τέλεση της θείας Ευχαριστίας, Κανονική διδασκαλία και πράξη*, δ.δ., Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Μίντις, Ντ. (1989), *Το Μυστήριο της Εκκλησίας, Συστηματική-Ερμηνευτική προσέγγις της Περί Εκκλησίας Διδασκαλίας του αγίου Μαξίμου του Ομολογητού*, Δ.δ., Αθήνα: Θεολογική σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών.

Παπαδόπουλου, Σ. (1999), *Πατρολογία Β'*, Αθήνα: εκδ. Γ. Γκέλμπεσης.

Παπαδόπουλου, Σ. (1992), *Πατρολογία, Α'*, Αθήνα.

Παπαδόπουλου, Σ. (2010), *Πατρολογία Γ'*, Αθήνα: εκδ. Γρηγόρη.'

Παπαδόπουλου, Σ. (1998), *Η Εκκλησία και τα ιερά μυστήρια κατά τον Ιερό Χρυσόστομο*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία

Παναγόπουλος, Ιω. Θ. (1967), «Σιμωνία», *ΘΗΕ*, τόμ. 11, Αθήνα: έκδ. Αθ. Μαρτίνου, στήλη 160.

Παπαθωμά, Γρ. (2015), *Εισαγωγή στις πηγές της κανονικής παραδόσεως της Εκκλησίας*,

http://opencourses.uoa.gr/modules/document/file.php/THEOL3/%CE%94%CE%B9%CE%B4%CE%B1%CE%BA%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8C%20%CE%A0%CE%B1%CE%BA%CE%AD%CF%84%CE%BF%CE%A3%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%B9%CF%8E%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82/pdf/%CE%9A%CE%B1%CE%BD%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C_%CE%94%CE%AF%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%BF_b.pdf

Πατρώνου, Γ. (1975), *Σχέσεις παρόντος και μέλλοντος εις την περί Βασιλείας του Θεού διδασκαλίαν της Ορθοδόξου Εκκλησίας*, Αθήνα.

Ροδόπουλου, Π. (1993), *Μητρ. Τυρολόης και Σερεντίου, Μελέται*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Πατριαρχικού Ιδρύματος Πατερικών Μελετών.

Σαββάτου, Χρ. Μητρ. Μεσσηνίας (2007), «Η περί ενότητας και καθολικότητα της Εκκλησίας διδασκαλία του Ιερού Χρυσοστόμου με βάση την Παύλεια Εκκλησιολογία και η οικουμενική σημασία της», *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Από τον Απόστολο Παύλο στον Ιερό Χρυσόστομο»*, Βέροια, σ. 239-252.

Σκαλτσή, Π. (2007), «Η Εορτή του Πάσχα» στον τόμο *Τὸ Χριστιανικὸν Ἑορτολόγιον*, Σειρὰ Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη 15, Αθήνα, σ. 99-125.

Σκαλτσή, Π. (2006), «Ο προσευχόμενος άνθρωπος κατά τον Απόστολο Παύλο», στο *Λειτουργικές Μελέτες II*, Θεσσαλονίκη: έκδ. Πουρναρά, σ.25-47.

Σκαλτσή, Π. (2008), *Η παράδοση της κοινής και της κατ' ιδίαν προσευχής, με ειδική αναφορά στο Ωρολόγιο του Θηκαρά*, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Πουρναρά.

Σκαλτσή, Π. (1999), «Η προβαπτισματική νηστεία», *Λειτουργικές Μελέτες I*, εκδ. Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναρά, σ. 87-88.

Σκαλτσή, Π. (1999), *Η των συμβόλων αλήθεια. Φαινομενολογική και θεολογική προσέγγιση*, *Λειτουργικές Μελέτες 1*, Θεσσαλονίκη

Σκρέττα, Ν. (2007), «Η Κυριακή», στον τόμο *Τὸ Χριστιανικὸν Ἑορτολόγιον*, Σειρά Ποιμαντική Βιβλιοθήκη 15, Αθήνα, 265-321.

Σμέμαν, Α. (1984), *Μεγάλη Σαρακοστή (πορεία προς το Πάσχα)*, Αθήνα: εκδ. Ακρίτας.

Σμέμαν, Α. (1984), *Ἐξ ὕδατος και Πνεύματος*, μετ. Ι. Ροηλίδης, Αθήνα 1984.

Σωφρόνιος Σαχάρωφ (1983), *Ολόκληρη η Ευχαριστία: Η ζωή Του ζωή μου*, Θεσσαλονίκη.

Ταγαρά, Ευ. (2010), *Λειτουργικά στοιχεία στο έργο των Αποστολικών Διαταγών*, μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Τιμαγένη, Ιω. Γρ., (1968), «Χρίσμα», *ΘΗΕ*, τόμ 3, (Αθήνα: εκδ. Αθ. Μαρτίνου), στήλη 169.

Τρεμπέλα, Π. Ν., (1961), *Λειτουργικοί τύποι Αιγύπτου και ανατολής. Συμβολαί εις την ιστορίαν της χριστιανικής λατρείας*, Αθήνα.

Τσάμη, Δ. (1993), *Λειτουργική*, Θεσσαλονίκη: έκδ. Μέλισσα.

Φειδά, Βλ. (1994), *Εκκλησιαστική Ιστορία, Α'*, Αθήνα.

Φίλις, Γ. (1996), *Το βάπτισμα κατά τις λειτουργικές πηγές της Αντιοχειανής Εκκλησίας*, Αθήνα.

Φίλια, Γ. (2001), *Η έννοια της ογδόης ημέρας στην λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, Αθήνα: έκδ. Γρηγόρης.

Φίλια, Γ. (2002), «Πίστη και Βίωμα της Ορθοδοξίας», στο Γ. Φίλιας, *Η Λατρεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας*, τόμ Β', Πάτρα: ΕΑΠ, σ. 24-57.

Φίλια, Γ. (2003) « Το μυστήριο του Χρίσματος», στο *Το Άγιον Βάπτισμα* (Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συμποσίου), Αθήνα, ΕΜΥΕ.

Φουντούλη, Ι. (1986), «Η θεία Λειτουργία των Αποστολικών Διαταγών», στο *Λειτουργικά Θέματα Ε'*, Θεσσαλονίκη, σ. 1-27.

Φουντούλη, Ι. (1997), *Λογική Λατρεία*, Αθήνα: Αποστολική Διακονία.

Φουντούλη, Ι. ((1968), «Χρίσμα», *ΘΗΕ*, τόμ. 3, (Αθήνα: εκδ Αθ, Μαρτίου), στήλη 174

Χρήστου, Π. (2005), *Εκκλησιαστική Γραμματολογία*, Τόμ. Α', Θεσσαλονίκη: έκδ. Κυρομάνος.

Χρήστου, Π. (1978), *Ελληνική Πατρολογία*, Β', Θεσσαλονίκη.

Χρήστου, Π. (1964), «Διαταγαί Αποστόλων», *ΘΗΕ*, τόμ. 4, (Αθήνα: έκδ. Αθ. Μαρτίου), στήλη 1181.

Ware, K. (1989), *Η Ορθόδοξη Εκκλησία*, Αθήνα: εκδ. «Ακρίτας».

B) Ξενόγλωσση

Artemi, E. (2017), «The position of women in church through patristic texts up to the fifth ecumenical council» in P. Vassiliadis, N. Papageorgiou and El. Kasselouri – Hatzivasiliadi (eds), *Deaconesses the ordination of women and Orthodox Theology*, (p. 353-367), Cambridge: Cambridge Scholar Publishing, p. 357-364.

Bradshaw, P. F. (1992), *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*, London: SPCK.

Johnson, L. T. (2006), *The Gospel of Luke*, Liturgical Press

Metzger, M. (1985), *Les Constitutions Apostoliques 1-3*, SC 320, Paris.

Oudot, I., *Patriarchatus Constantinopolitani Acta Selecta I*, Sacra Congregatione per la Chiesa Orientale. Fonti, Serie II, Fasc. III, Βατικανό 1941

Pallas, D. I. (1980), *Monuments et Textes. Remarques sur la liturgie dans quelques basiliques paleochretiennes de l' Illyricum oriental*, Athens.

Rordorf, W. (1968), *Sunday: The History of Rest and Worship in the Earliest Centuries of the Christian Church*, Philadelphia: The Westminster Press.

Schoeps, J. (1949), *Theologie und Geschichte des Judenchristentums*, Tübingen.

Schulz, H.-J. (1986), *The Byzantine Liturgy: Symbolic Structure and Faith Expression*, μτφρ. Μ. J. O'Connell, Νέα Υόρκη 1986. *Η βυζαντινή λειτουργία. Μαρτυρία πίστεως και συμβολική έκφραση* (μτφρ. Δ. Τζέροπου), Αθήνα 1998

Wallraff, M, Brändle, R. (eds) (2008), *Chrysostomosbilder in 1600 Jahren, Facetten der Wirkungsgeschichte eines Kirchenvaters* [The Image of John Chrysostom in 1600 Years of Christian Tradition] Series: Arbeiten zur Kirchengeschichte 105.

Wybrew, H. (1996), *The Orthodox Liturgy: The Development of the Eucharistic Liturgy in the Byzantine Rite*, Crestwood, NY

Διαδικτυακοί τόποι:

<https://www.impantokratoros.gr/E0FB2B98.el.aspx>.